

Ewa Czemerowska-Koruba
Kazimierz Koruba

„Szkoła bez przemocy”

Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy
Poradnik dla nauczycieli

Organizatorzy Programu:

Program objęty Honorowym Patronatem
Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego

Koordinator Programu:

profile sp. z o.o.

Warszawa, październik 2008

ISBN: 978-83-87009-40-3

Opracowanie graficzne, przygotowanie do druku: ARTBRO

Druk: FORTE, Janki 05-090, ul. Godebskiego 53

www.szkolabezprzemocy.pl

SZKOLA
BEZ PRZEMOCY

„Szkoła bez przemocy”

Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy
Poradnik dla nauczycieli

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
O PROGRAMIE	4
WPROWADZENIE	9
1. AGRESJA I PRZEMOC W SZKOLE – CZYLI WIEDZA O PROBLEMIE	11
1.1. Zrozumienie problemu jako punkt wyjścia do działań w szkole	11
1.1.1. Złość, agresja i przemoc	11
1.1.2. Początek problemów – dlaczego dzieci złością się w szkole?	14
1.1.3. Koniec problemów – kiedy naprawdę ustaje przemoc?	15
1.1.4. Wnioski do działań praktycznych	16
1.2. Jak powstaje agresja?	18
1.3. Przyczyny agresji uczniów	20
1.3.1. Czynniki biologiczne	20
1.3.2. Wpływ środowiska rodzinnego	20
1.3.3. Wpływ grupy rówieśniczej	21
1.3.4. Wpływ środowiska szkolnego	21
1.4. Formy agresji i przemocy szkolnej	21
1.5. Psychologia ofiary, sprawcy i świadka przemocy szkolnej	23
2. DIAGNOZA SYTUACJI SZKOLNEJ	29
2.1. Diagnoza zjawiska agresji i przemocy w szkole	29
2.2. Diagnoza dotychczasowych sposobów działań i zasobów ludzkich szkoły	31
2.2.1. Diagnoza zasobów grona nauczycielskiego	32
2.2.2. Diagnoza dotychczasowych sposobów reagowania na agresję i przemoc	33
3. PRAKTYCZNE UMIEJĘTNOŚCI REAGOWANIA I ROZWIĄZYWANIA PROBLEMÓW	34
3.1. Jak reagować doraźnie?	34
3.2. Jak postępować długofalowo?	37
3.3. Komu i jak pomagać?	38
4. SZKOLNY SYSTEM PRZECIWDZIAŁANIA AGRESJI I PRZEMOCY - PRZYGOTOWANIE, OPIS I WDRAŻANIE	44
4.1. Przygotowanie i zaplanowanie działań	44
4.2. Opracowanie, sformułowanie i opisanie podstaw działania systemu	45
4.3. Ogłoszenie i wprowadzenie systemu	52
4.4. Monitorowanie i utrzymanie systemu	53
5. ZAPLECZE – CZYLI O WSPÓŁPRACY ZE ŚRODOWISKIEM LOKALNYM	55
5.1. Znaczenie zaplecza w działaniach systemowych	55
5.2. Zaplecze dla nauczycieli	57
5.3. Zaplecze dla rodziców	59
5.4. Zaplecze dla uczniów	60
ZAKOŃCZENIE	62

Szanowni Państwo,

rozpoczęliśmy trzecią edycję programu społecznego „Szkoła bez przemocy”. Każdej z edycji towarzyszy przesłanie, które wytycza cele działań w bieżącym roku szkolnym. W ubiegłym roku nasze propozycje służyły budowaniu zintegrowanej społeczności szkolnej - wspólnoty uczniów, nauczycieli i rodziców, którzy jednoczą swoje wysiłki, aby zapobiegać i przeciwdziałać przemocy w szkołach. Do Programu przystąpiło wówczas prawie 5 000 szkół w całej Polsce.

Tegoroczne motto brzmi „Szkoła dla społeczności – społeczność dla szkoły”. Zapraszamy szkoły do zaangażowania się w działania na rzecz środowiska lokalnego. Chcemy dawać społecznościom szkolnym skuteczne narzędzia, dzięki którym będą mogły efektywnie radzić sobie z problemem przemocy i agresji.

Broszura programu społecznego „Szkoła bez przemocy”, którą oddajemy w Państwa ręce, to praktyczny poradnik prezentujący poszczególne kroki, jakie trzeba podjąć, aby stworzyć skuteczny system przeciwdziałania przemocy w szkołach.

W pierwszej części znajdują Państwo analizę źródeł oraz konsekwencji przemocy i agresji, a także praktyczne porady, jak przeciwdziałać tym zjawiskom. Druga część broszury dotyczy między innymi zagadnienia współpracy społeczności szkolnych z lokalnym środowiskiem w przygotowaniu, wprowadzaniu i realizacji szkolnego systemu profilaktyki przemocy i agresji.

Mamy nadzieję, że broszura stanie się dla Państwa cennym źródłem wiedzy i inspiracji, a współpraca ze środowiskiem lokalnym, do której w tym roku zachęcamy, efektywnie zmniejszy skalę przemocy i agresji szkolnej.

Życzymy miłej lektury.

Organizatorzy Programu
„Szkoła bez przemocy”

O PROGRAMIE

Program społeczny „Szkoła bez przemocy” został zainicjowany wiosną 2006 roku jako odpowiedź na narastający problem przemocy i agresji w polskich szkołach. Głównym celem Programu jest zwiększenie świadomości problemu przemocy szkolnej, zmiana postaw wobec przemocy i agresji w szkołach oraz dostarczenie szkołom systemowych narzędzi, które skutecznie zapobiegałyby temu zjawisku.

Organizatorami Programu są grupy wydawnicze Polskapresse i Media Regionalne oraz Fundacja Grupy Telekomunikacji Polskiej. Program prowadzony jest na łamach następujących tytułów regionalnych:

Dolnośląskie	„Polska Gazeta Wrocławska”
Kujawsko-pomorskie	„Gazeta Pomorska”
Lubelskie	„Dziennik Wschodni”
Lubuskie	„Gazeta Lubuska”
Łódzkie	„Polska Dziennik Łódzki”, „Express Ilustrowany”
Małopolskie	„Polska Gazeta Krakowska”
Mazowieckie	„Tygodnik Ostrołęcki”, „Polska Metropolia Warszawska”
Opolskie	„Nowa Trybuna Opolska”
Podkarpackie	„Nowiny - Gazeta Codzienna”
Podlaskie	„Gazeta Współczesna”, „Kurier Poranny”
Pomorskie	„Polska Dziennik Bałtycki”
Śląskie	„Polska Dziennik Zachodni”
Świętokrzyskie	„Echo Dnia”
Wielkopolskie	„Polska Głos Wielkopolski”
Zachodniopomorskie	„Głos Dziennik Pomorza”.

Od kwietnia 2006 do czerwca 2008 r. na łamach tytułów regionalnych ukazało się blisko 3 000 tekstów, z których ponad połowę stanowią materiały poradnikowe i prezentacja dobrych praktyk.

W roku szkolnym 2006/2007 do Programu przyłączyło się blisko 3 000 szkół, co stanowi 10% wszystkich szkół w Polsce. W roku szkolnym 2007/2008, w II edycji Programu uczestniczyło prawie 5 000 szkół (15% polskich szkół).

Dzięki wsparciu Fundacji Grupy Telekomunikacji Polskiej szkoły otrzymały materiały promocyjne - broszury dla nauczycieli, plakaty z kodeksem „Szkoły bez przemocy”, naklejki na drzwi informujące o tym, że szkoła bierze udział w Programie.

Strona internetowa

Głównym narzędziem komunikacji ze szkołami, które zobowiązały się do przestrzegania zasad kodeksu „Szkoły bez przemocy” i podejmowania konkretnych działań zapobiegających

agresji, jest strona internetowa www.szkolabezprzemocy.pl. Na stronie znajdują się m.in. materiały edukacyjne i poradnikowe dla nauczycieli, uczniów i rodziców, informacje o instytucjach wspierających szkoły, opis działań prowadzonych w ramach Programu oraz baza dobrych praktyk, czyli najciekawszych i najlepszych działań prowadzonych przez szkoły biorące udział w Programie. Na stronie odbywają się regularne czaty z ekspertami i funkcjonuje forum dyskusyjne.

Badania

Na potrzeby Programu „Szkoła bez przemocy” w marcu 2006 roku Centrum Badania Opinii Społecznej przeprowadziło badania socjologiczne na ogólnopolskiej próbie uczniów, nauczycieli i rodziców. Ich celem była wszechstronna diagnoza zjawiska przemocy w szkołach. Badania wykazały, że ponad 25% uczniów, nauczycieli i rodziców uważa, że agresja i przemoc są poważnymi problemami w większości polskich szkół. Wyniki badań stały się punktem wyjścia działań realizowanych w ramach Programu zainauguowanego 21 kwietnia 2006 roku.

W kolejnych edycjach Programu zostały przeprowadzone profesjonalne badania „Diagnoza szkolna”, analizujące między innymi poziom przemocy i agresji w szkołach. W roku szkolnym 2006/2007 badaniami objęto 200 szkół. W roku szkolnym 2007/2008 w tych samych badaniach udział wzięło 300 szkół. W prawie 50 szkołach badania zostały sfinansowane przez samorządy, które otrzymały tytuł Partnera Lokalnego Programu.

Kampania dla rodziców

W styczniu 2007 roku została przeprowadzona kampania adresowana do rodziców pod hasłem „Czy szkoła Twojego dziecka jest szkołą bez przemocy?” Na stronie www.szkolabezprzemocy.pl każdy rodzic mógł przeczytać poradnik o tym, jakie zachowania dziecka powinny wzbudzać jego zaniepokojenie oraz jak powinien reagować w takich sytuacjach. Dodatkowo na tej samej stronie (w części poświęconej rodzicom) znajdował się materiał „20 pytań, które warto zadać szkole Twojego dziecka”, aby sprawdzić, jak szkoła reaguje w sytuacjach kryzysowych. Kampanii towarzyszyły billboardy w całej Polsce i kampania banerowa na portalu wp.pl.

Telefon Zaufania

Od października 2006 do marca 2007 roku w województwach lubuskim i łódzkim działały pilotażowo telefony zaufania dla świadków i ofiar przemocy w szkole. Telefon uruchomiony został przez Telekomunikację Polską. Telefon Zaufania w pierwszej kolejności dedykowany był ofiarom, sprawcom i świadkom przemocy w szkole – uczniom, rodzicom i innym osobom, które doświadczają przemocy szkolnej oraz nauczycielom i innym pracownikom szkół. Telefon kierowany był także do osób spoza środowiska, które doświadczają przemocy bądź obserwują zachowania agresywne.

Uruchomione zostały dwie infolinie – dla mieszkańców województw łódzkiego i lubuskiego. Telefon Zaufania działał sześć dni w tygodniu, od poniedziałku do soboty, w godzinach 12:00 – 17:00.

Konkursy

Szkoły uczestniczące w Programie mogły wziąć udział w konkursie na projekty działań zapobiegających przemocy i agresji. Celem konkursu było wspieranie szkół uczestniczących w Programie w prowadzeniu projektów profilaktycznych oraz promocja dobrych praktyk w tym zakresie. Na konkurs wpłynęło 961 zgłoszeń, a Rada Programu w styczniu 2007 roku nagrodziła 64 najlepsze projekty. Nagrodami dla szkół były np.: udział w warsztatach dla nauczycieli, zajęcia dla uczniów, doradztwo dla szkoły. Nagrody, o łącznej wartości 320 000 zł, ufundowała Fundacja Grupy Telekomunikacji Polskiej.

W I edycji programu społecznego „Szkoła bez przemocy” (rok szkolny 2006/2007) Organizatorzy zaprosili uczniów do udziału w konkursie na projekty koszulek. Uczniowie mieli przygotować projekt promujący ideę Programu. Na konkurs wpłynęło 2 751 projektów.

Wiosną 2007 roku uczniowie wzięli udział w konkursie filmowym „Szkoła bez przemocy”. Na konkurs nadesłano 116 filmów. Jury przyznało dwie nagrody główne w każdej z kategorii oraz osiem wyróżnień.

Program grantowy

Celem programu grantowego przygotowanego w roku szkolnym 2007/2008 było zachęcenie społeczności szkolnych do planowania działań zapobiegających przemocy i agresji. Autorzy projektów, znając potrzeby społeczności szkolnych, mieli szansę zaplanować długofalowe działania, których efektem będzie wzmocnienie społeczności szkolnych i profilaktyka przemocy. Projekty tworzone w pięciu kategoriach: kultura i sztuka, tolerancja i integracja, mój region, edukacja z Internetem, sport. Spośród 903 nadesłanych zgłoszeń Rada Programu wybrała 80 najlepszych prac. Autorzy zwycięskich projektów otrzymali granty dla szkoły na realizację planowanych działań – każdy w wysokości 5 000 zł. Łączna suma nagród ufundowanych przez Fundację Grupy Telekomunikacji Polskiej wyniosła 400 000 zł.

Warsztaty regionalne „Szkoły bez przemocy”

W roku szkolnym 2007/2008 w 16 miastach wojewódzkich odbyły się warsztaty regionalne, w których wzięło udział 1 600 nauczycieli, pedagogów i psychologów ze szkół, które przystąpiły do Programu. Podczas sesji warsztatowych uczestnicy mieli możliwość zdobycia umiejętności kompetentnego i skutecznego rozwiązywania problemów związanych z agresją i przemocą w szkołach. Tematyka sesji była zróżnicowana: od szkoleń na temat „Jak radzić sobie ze złością” po warsztaty „Stop cyberprzemocy” i „Przemoc wśród dziewczynek”.

Dzień Szkoły bez Przemocy

5 czerwca 2008 roku po raz pierwszy obchodzono Dzień Szkoły bez Przemocy, który był wielkim ogólnopolskim świętem społeczności szkolnych protestujących przeciw przemocy w szkole. Udział w nim wzięło 1 300 szkół z całej Polski. Główne obchody Dnia Szkoły bez Przemocy odbyły się na Podzamczu w Warszawie. Prezydent RP Lech Kaczyński, Honorowy Patron Programu, otrzymał z rąk Organizatorów Programu i przedstawicieli szkół księgę „Razem przeciw przemocy”. Księga została utworzona z 200 000 podpisów pod Listem Otwartym do Władz RP, w którym wyrażono prośbę o pomoc i wsparcie działań na rzecz profilaktyki przemocy i agresji w szkołach. Księgę „Razem przeciw przemocy” otrzymali również Prezes Rady Ministrów Donald Tusk, Marszałek Sejmu Bronisław Komorowski i Marszałek Senatu Bogdan Borusewicz.

Samorządy – Partnerzy Lokalni Programu

II edycja Programu (rok szkolny 2007/2008) odbyła się we współpracy z jednostkami samorządowymi z całego kraju. Samorządy biorące udział w Programie zadeklarowały konkretne działania na rzecz szkół ze swojego regionu: sfinansowanie badań „Diagnoza szkolna 2008” w szkołach im podległych, pokrycie kosztów szkoleń z zakresu mediacji rówieśniczych oraz zwiększenie liczby psychologów i pedagogów pracujących w placówkach szkolnych, dla których są organem prowadzącym. Dzięki zaangażowaniu samorządów lokalnych współpracujące z nami organizacje przeprowadziły 165 szkoleń z mediacji rówieśniczych, 36 samorządów na swoim terenie o 55 liczbę etatów dla psychologów i pedagogów szkolnych, a 15 samorządów sfinansowało w 41 szkołach badanie „Diagnoza szkolna 2008”. W roku szkolnym 2007/2008 52 samorządy otrzymały tytuł Partnera Lokalnego Programu „Szkoła bez przemocy”.

III edycja Programu

„Szkoła dla społeczności – społeczność dla szkoły” to motto tegorocznej edycji naszego Programu. W tym roku mobilizujemy szkoły do działań na rzecz lokalnego środowiska. Chcemy, aby społeczności szkolne, działając dla dobra swojego otoczenia, umiały znajdować wokół siebie partnerów współpracujących z nimi w zakresie profilaktyki przemocy i agresji szkolnej.

W roku szkolnym 2008/2009 chcemy zrealizować następujące działania:

Program grantowy – wszystkie szkoły, które przystąpią do III edycji Programu, będą mogły wziąć udział w programie grantowym i przygotować projekty działań zapobiegających przemocy szkolnej. 80 najlepszych projektów otrzyma granty na ich realizację – każdy w wysokości 5 000 złotych.

Konkurs na najlepszego wychowawcę – w każdym województwie uczniowie i rodzice wybiorą najlepszego wychowawcę.

Konkurs na blog – wybierzemy najlepsze blogi uczniów na temat „Nie myślimy tylko o sobie – moja szkoła dla sąsiadów.”

„Diagnoza szkolna 2009” – w kilkuset szkołach przeprowadzimy profesjonalne badania poziomu agresji i przemocy wśród uczniów i nauczycieli.

Warsztaty regionalne – zorganizujemy warsztaty regionalne dla nauczycieli, w trakcie których będą mogli poznać sposoby skutecznego rozwiązywania problemów przemocy szkolnej.

Czaty – raz w miesiącu na stronie internetowej Programu (www.szkolabezprzemocy.pl/czat) zorganizujemy chat z ekspertem zajmującym się na co dzień profilaktyką przemocy.

Dzień Szkoły bez Przemocy – zaprosimy społeczności szkolne do zorganizowania Dnia Szkoły bez Przemocy – święta tych, którzy nie zgadzają się na przemoc i agresję.

Rada Programu

W skład Rady Programu wchodzi eksperci, którzy nadzorują przebieg Programu, a w szczególności wyznaczają standardy przeciwdziałania przemocy w szkole. Rada opracowała kodeks „Szkoły bez przemocy”, który wyznacza kanon postępowania dla szkół chcących przystąpić do Programu. Radę Programu „Szkoła bez przemocy” tworzą: Joanna Pilcicka, prezes Mediów Regionalnych, Dorota Stanek, prezes Polskapresse, Jadwiga Czartoryska, prezes Fundacji Grupy Telekomunikacji Polskiej, dr hab. Anna Giza-Poleszczuk, socjolog, Ewa Czemieszewska-Koruba, psycholog ze Stowarzyszenia Psychoprofilaktyki „Spójrz Inaczej”, prof. Janusz Czapiński, psycholog oraz Jacek Michałowski, psycholog, dyrektor programowy Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności.

Więcej informacji na temat programu społecznego „Szkoła bez przemocy” na stronie internetowej: www.szkolabezprzemocy.pl

WPROWADZENIE

We wszystkich szkołach prowadzi się w ostatnich latach mniej lub bardziej intensywne działania zmierzające do zapobiegania agresji i przemocy. Jednocześnie wielu pedagogów jest niezadowolonych i sfrustrowanych niską ich skutecznością, a badania wskazują, że poziom agresji w szkołach narasta. Dlaczego zatem tak trudno jest skutecznie działać i reagować? Wśród czynników mających na to wpływ można wymienić:

1. Brak wiedzy na temat zjawiska agresji i przemocy – trudności w ich różnicowaniu i diagnozowaniu oraz brak uzgodnionego wspólnie rozumienia problemu.
2. Niski poziom praktycznych umiejętności wychowawczych nauczycieli.
3. Problemy z integracją wewnętrzną i konflikty w gronie nauczycielskim.
4. Podejmowanie raczej działań akcyjnych i doraźnych niż długofalowych.
5. Brak reakcji na zachowania agresywne, tolerowanie zachowań z pozoru niegroźnych (np. przezywanie, wyśmiewanie), które mają tendencję do eskalacji.
6. Brak konsekwencji w działaniach podejmowanych w gronie nauczycielskim.
7. Brak działania zespołowego, współpracy i wymiany informacji.

Co zatem i w jakiej kolejności należy w szkole zrobić, by skutecznie zapobiegać agresji i przemocy? Na to pytanie postaramy się odpowiedzieć w niniejszej publikacji. Prezentowane w niej treści ułożone zostały w przybliżeniu w takiej kolejności, w jakiej budujemy w szkole system profilaktyki agresji i przemocy i mogą stanowić poradnik tworzenia takiego systemu krok po kroku. Z drugiej jednak strony pewne wzory działań w sprawach agresji i przemocy są już w szkole obecne, a i z rozwiązywaniem poszczególnych problemów nie można czekać, aż system dopracowany będzie w najdrobniejszych szczegółach. Powinniśmy więc być przygotowani na pewien okres przejściowy w życiu szkoły, który może być trudny dla nauczycieli. Nie jest on jednak niczym groźnym, jeśli zdajemy sobie z tego sprawę.

W osobnej części publikacji omówimy istnienie tzw. zaplecza zewnętrznego dla problemu agresji i przemocy w szkole, ponieważ – przynajmniej z formalnego punktu widzenia – zaplecze to istnieje, więc jego tworzenie nie jest częścią działań tworzących system, natomiast rozpoznanie i nawiązanie kontaktów z przedstawicielami różnych instytucji nie powinno być w żadnym przypadku zaniedbywane.

Kolejne etapy budowania systemu profilaktyki agresji i przemocy w szkole to:

1. Zdobycie lub pogłębienie przez grono pedagogiczne – a w dalszej kolejności również przez innych uczestników życia szkolnego – podstawowej wiedzy na temat agresji i przemocy, tak aby nastąpiło wspólne zrozumienie istoty tego problemu.
2. Dokonanie diagnozy dotyczącej różnych aspektów sytuacji szkolnej:
 - Jakie mamy problemy (najczęściej używane formy agresji i przemocy w naszej szkole, miejsca, w których najczęściej do niej dochodzi, „portret” ofiary i sprawcy)?
 - Jakie są zasoby grona nauczycielskiego (praktyczne umiejętności wychowawcze nauczycieli, relacje między nimi i poziom integracji grona nauczycielskiego)?
 - Jak do tej pory rozwiązuje się te problemy (jakie istnieją procedury i normy, czy są faktycznie znane i stosowane)?
3. Zdobycie lub udoskonalenie posiadanych przez nauczycieli i innych pracowników szkoły niezbędnych praktycznych umiejętności reagowania, działania i pomagania.
4. Opracowanie lub udoskonalenie formalnych podstaw działania systemu – norm i zasad, procedur, stosowanych konsekwencji, zasad współpracy z rodzicami i uczniami, sposobów wymiany informacji na temat agresywnych zachowań uczniów, form dalszej edukacji i pomocy dla wszystkich uczestników.

1. AGRESJA I PRZEMOC W SZKOLE – CZYLI WIEDZA O PROBLEMIE

1.1 Zrozumienie problemu jako punkt wyjścia do działań w szkole

Istotą każdego działania systemowego jest wprowadzenie procedur i programów jednocześnie we wszystkich obszarach danego problemu. Z konieczności jednak proces naprawczy musi być podzielony na pewne etapy i wprowadzany w pewnej kolejności, która ma również znaczenie praktyczne. Wydaje się bowiem, że bez pewnego stopnia wspólnej wiedzy, wypracowanego i uzgodnionego rozumienia problemu agresji i przemocy jako zjawiska społecznego i psychologicznego oraz bez zrozumienia mechanizmów wewnętrznych i dynamiki tych zjawisk nie będzie można wprowadzić skutecznego systemu działań naprawczych i profilaktycznych.

Budowanie szkolnego systemu przeciwdziałania i zapobiegania agresji i przemocy rozpoczniemy od przedstawienia wypracowanego przez nas sposobu rozumienia agresji i przemocy. Wiedza na temat agresji i przemocy jest dość specyficzna, odległa od potocznych wyobrażeń i dlatego wiele osób ma problem z rozpoznawaniem i rozumieniem tego rodzaju zjawisk, a tym samym – także z reagowaniem na nie.

1.1.1 Złość, agresja i przemoc

Najczęściej i najwięcej mówi się w szkole o agresji, często niestety myląc to zjawisko z przemocą. Wydaje nam się, iż brak odróżnienia tych zjawisk może mieć poważne konsekwencje dla skuteczności działań, utrudnić rozumienie poszczególnych sytuacji i uniemożliwić rozwiązywanie problemu.

Agresję widać – jest to bowiem zachowanie, które zwraca uwagę nauczycieli i łatwo je zauważyć. Ponadto wyrządza z reguły krzywdę lub szkodę innym osobom, które się na to skarżą lub przed tym bronią. Dotyczy to zwłaszcza agresji fizycznej, bo agresja psychiczna czy werbalna jest mniej widoczna i trudniej ją jednoznacznie rozpoznać jako coś, co wyrządza szkodę lub krzywdę. Oczywiście nauczyciele i wychowawcy mocno się starają, na różne sposoby, odwieść swoich podopiecznych od zachowań agresywnych, lecz najczęściej efekt jest krótkotrwały lub powierzchowny. Czasami nawet wydaje im się, że tego nie da się zrobić, że „niektóre dzieci już takie są”.

Rzecz jednak w tym, że zachowania agresywne – widoczne i wyrządzające szkodę i krzywdę – są tylko częścią złożonego problemu, na który składają się jeszcze dwa inne zjawiska, o nieco innej naturze i dynamice wewnętrznej, niewidoczne dla postronnego obserwatora. Zjawiska **złości i przemocy**, bo o nich mowa, są przez osoby, które ich doświadczają lub w nich uczestniczą, skrzętnie ukrywane.

Postronny, nieprzygotowany obserwator widzi tylko agresywne zachowania i reaguje na nie według swojego rozumienia agresji.

Te trzy zjawiska – **złość, agresja i przemoc** – tworzą pewien ciąg zachowań i problemów, które na siebie wpływają i wzajemnie się wywołują, wzmacniają swoje działania, powodując na końcu bardzo poważne, widoczne szkody fizyczne i jeszcze poważniejsze, choć znacznie mniej widoczne – psychiczne i społeczne.

Taka kolejność pojawiania się tych zjawisk i wzajemnego wpływania na siebie oraz, w znacznym stopniu, wywoływania jednego zjawiska przez poprzednie jest oczywiście pewną konstrukcją teoretyczną i tylko jednym z wymiarów złożonego problemu. Pozwala jednak zrozumieć i wyjaśnić wiele konkretnych problemów i zachowań zarówno jednostkowych, jak i grupowych oraz dopasować adekwatne do tych problemów działania, sprawdzone już w praktyce szkolnej.

Przerwane wektory wskazują kolejność powstawania, wywoływania oraz wzajemnego wpływania na siebie tych zjawisk. Ta prawidłowość odnosi się do **dużego, względnie zamkniętego środowiska**, jakim jest np. szkoła, czyli do grupy ludzi, którzy stale ze sobą przebywają w tym samym miejscu i w tym samym czasie. Jeżeli w takiej złożonej grupie jest dużo osób przeżywających złość i napięcie, to istnieje duże prawdopodobieństwo, że znajdują one ujście w zachowaniach agresywnych. Tam z kolei, gdzie ludzie często zachowują się wobec siebie agresywnie, pręcej czy później agresja niepostrzeżenie przekształca się w długotrwały niszczący proces przemocy, występujący już z udziałem określonych osób bądź grup obsadzonych przez ten proces w rolach sprawców, ofiar i bezradnych świadków.

W rzeczywistości jest to cykl zamknięty, bowiem tam, gdzie jest dużo przemocy, wszyscy przeżywają i doświadczają masę złości, co z kolei prowadzi do agresji, a ta może łatwo przerodzić się w przemoc. Dla nas jednak trzymanie się schematu liniowego ma znaczenie praktyczne, pozwala nam zacząć od jakiegoś miejsca i – posuwając się krok po kroku – nie pomijać wszystkiego, co ważne, rozumiejąc jednocześnie złożoność problemu.

Agresja uczniów, która jest zachowaniem, a więc widzialnym i słyszalnym postępowaniem krzywdzącym innych, w oczywisty sposób koncentruje uwagę wychowawców i nauczycieli, budzi ich niepokój, sprzeciw i reakcje, które mają na celu przerwanie takich zachowań i zapobieganie im na przyszłość. Jeżeli jednak chcemy myśleć i działać systemowo, powinniśmy brać pod uwagę to, że przynajmniej część zachowań agresywnych występujących u dzieci ma przyczynę w przeżywanej przez nie złości, która jest trudną i przykrą emocją i niesie ze sobą znaczną ilość energii. Zapobieganie agresji oznacza więc również pomaganie dzieciom w radzeniu sobie ze złością w sposób konstruktywny i nieagresywny. Nauczyciele powinni zatem z jednej strony rozumieć, czym jest złość, a z drugiej umieć pomagać dzieciom, które jej doświadczają.

Najważniejsze, abyśmy wiedzieli i rozumieli to dosyć proste, ale brzemiennie w konsekwencje stwierdzenie: **złość jest emocją, agresja zaś jest zachowaniem**.

Złość nie wyrządza krzywdy innym ludziom, ale może wyrządzić krzywdę osobie, która sobie z tą złością nie poradzi, zablokuje i stłumi energię, przykrość i napięcie związane ze złością i odłoży je w zakamarkach swojej psychiki. Złość i związana z tym energia powinny być ujawnione i zużyte najszybciej. Jak to jest możliwe bez krzywdzenia innych osób? Istnieją techniki, które temu służą, i można się ich uczyć podczas psychologicznych zajęć warsztatowych.

Jeżeli natomiast dzieci będą radzić sobie ze złością poprzez zużywanie energii za pomocą zachowań agresywnych, ich skłonność do agresji ulegnie wzmocnieniu. Doświadczą bowiem nagrody w postaci uwolnienia się od przykrości i napięcia związanego z gniewem. Z tego też powodu zachowania agresywne nie powinny pozostać bez reakcji. Ten problem omówimy jeszcze pod koniec rozdziału.

Teraz przeanalizujemy widoczny na diagramie wektor pomiędzy agresją a przemocą. Z wcześniejszych założeń wynikałoby, że agresja w jakiś sposób prowadzi do przemocy, wywołuje przemoc i przeradza się w nią. Należy jednak ten proces rozumieć całościowo, w odniesieniu do całego środowiska, i pamiętać o warunkach, które sprzyjają przeradzaniu się incydentalnych zachowań agresywnych w złożony, długotrwały i niszczący proces przemocy. Dokładniej rzecz opisując: w środowisku, gdzie ludzie zachowują się agresywnie, przy sprzyjających warunkach incydenty agresji przechodzą niepostrzeżenie w trwały wzór regulowania relacji międzyludzkich za pomocą zachowań agresywnych („kto silniejszy, ten ma rację”), a ten wzór z kolei równie szybko i niepostrzeżenie przeradza się w proces przemocy między konkretnymi grupami czy jednostkami.

Odróżnienie agresji od przemocy bywa trudne. Najczęściej przyjmuje się następujące kryteria pozwalające na stwierdzenie, że mamy do czynienia z przemocą:

- istnienie nierównowagi sił pomiędzy sprawcą a ofiarą;
- długofalowy charakter zjawiska (w odróżnieniu od incydentalnego);
- cykliczność zachowań (okresy nasilenia się zachowań agresywnych na przemian z okresami względnego spokoju);
- występowanie „sztywnych” ról – sprawcy, ofiary i świadka (w odróżnieniu od agresji osoby te nie zamieniają się rolami).

W szkole najczęstszą formą przemocy rówieśniczej jest prześladowanie jednego ucznia przez grupę.

Okolicznościami sprzyjającymi pojawieniu się procesu przemocy są:

1. **„Skazanie na siebie”**: te same osoby zmuszone do przebywania w tym samym miejscu i w tym samym czasie.

2. **Nierównowaga sił:** w jednym środowisku przebywają jednostki i grupy fizycznie bądź psychicznie silniejsze i słabsze.
3. **Wzajemne „uzależnienie” od siebie:** uczniowie i nauczyciele są w znacznym stopniu od siebie zależni. Uczniowie przydzielani są do określonych klas, wiele rzeczy muszą wykonywać razem, nauczyciele też muszą uczyć wszystkich uczniów, a nie tylko najlepszych itp.
4. **Złe normy grupowe** dopuszczające, a nawet nagradzające zachowania agresywne. Najczęściej jest to podwójny system norm i zasad życia grupowego. Wychowawcy i nauczyciele dbają oczywiście o to, by te oficjalne, regulaminowe zasady były właściwe, ale nie zawsze są w stanie (bez pewnej pracy i przygotowania) zorientować się, według jakich zasad toczy się naprawdę życie uczniów w ich klasach. Pierwsze trzy warunki szkoła spełnia niejako „siłą faktów”, jest po prostu środowiskiem, gdzie takie warunki występują. Jeżeli dodatkowo dojdzie w środowisku szkolnym do pewnego nasycenia złością, gniewem i frustracją oraz utrwalą się normy sprzyjające zachowaniom agresywnym, szkoła jako środowisko może znaleźć się na równi pochyłej, prowadzącej do groźnych zachowań agresywnych i narastania ognisk przemocy.

Podstawowe znaczenie dla skutecznego działania systemowego ma odróżnianie agresji od przemocy: **agresja jest zachowaniem – przemoc jest procesem.**

Wróćmy na chwilę do naszego wykresu. Aby uzyskać pełniejszy obraz całości problemu, należy go uzupełnić jeszcze o dwa wektory:

Pierwszy wektor odnosi się do tego wszystkiego, co poprzedza pojawienie się złości i gniewu wśród wszystkich uczestników życia szkolnego, drugi natomiast do tego, co się dzieje w sytuacji szkolnej po doraźnym przerwaniu procesu przemocy rówieśniczej (np. przez przeniesienie ucznia prześladowanego przez grupę klasowych kolegów do innej klasy). Te dwa wektory symbolizują i oznaczają wiele zjawisk, które – jeśli są niedostrzegane i, co za tym idzie, nieuwzględniane w szkolnym systemie – prowadzą do niskiej skuteczności sensownych działań nawet w zakresie reagowania na agresywne zachowania dzieci i przerywania procesu przemocy.

1.1.2 Początek problemów – dlaczego dzieci złością się w szkole?

Niektóre dzieci przynoszą do szkoły złość z domu – powinny one być rozpoznane wcześniej i otoczone odpowiednią opieką. Są jednak dzieci reagujące złością na to, co spotyka je

w szkole ze strony innych uczniów, nauczycieli czy też personelu. Proporcje między jedną a drugą grupą dzieci są różne w każdej szkole i powinny one być przez nauczycieli rozpoznane i uwzględnione w szkolnym systemie profilaktyki agresji i przemocy.

Rozpoczynając pracę nad wdrożeniem szkolnego systemu, nie powinniśmy zapominać o takich zjawiskach i problemach w szkole, które wzbudzają w dzieciach złość i gniew, ani o miejscach, które temu sprzyjają. Może to być na przykład szatnia, gdzie dzieci się tłoczą, spieszą, popychają i niszczą swoje rzeczy. Może to być stołówka, gdzie dzieci przepychają się i wylewają na siebie zupę, a zdenerwowana kucharka mówi im, co o takich zachowaniach myśli. To może być kolejka pod sklepikiem, w której starsi uczniowie spychają młodszych na szary koniec, tak że ci nie zdążą nigdy nic kupić, a także cały szereg sytuacji na szkolnym korytarzu i schodach, gdzie dzieci się potracają, popychają, niszczą swoje rzeczy i nabijają sobie guzy. Mogą to być wreszcie sytuacje na lekcji, jeśli zdarza się, że dzieci wyśmiewają się z siebie albo nauczyciel przekracza terytorium psychologiczne dziecka, np. komentując nadmiernie jego dydaktyczne osiągnięcia.

Chodzi tu więc z jednej strony o pewne warunki lokalowe i organizacyjne, a z drugiej o nadzór nauczycielski nad zachowaniem dzieci oraz sprawiedliwe i pozbawione agresji traktowanie wszystkich uczniów, nawet wtedy, gdy ich zachowanie łamie normy i zasady szkolne. Podstawową zasadą postępowania dorosłych powinno być w takich przypadkach niereagowanie agresją na agresję dzieci. Sytuacje dopuszczające użycie siły muszą być ściśle określone, a interwencja z użyciem siły raczej nie powinna być dokonywana przez pojedynczego nauczyciela, co z kolei wymaga wewnętrznej umowy w gronie pedagogicznym o wzajemnej pomocy w takich sytuacjach.

1.1.3 Koniec problemów – kiedy naprawdę ustaje przemoc?

Czy rzeczywiście przerywamy proces przemocy przenosząc ofiarę do innej klasy albo stosując kary dyscyplinarne wobec dokuczających uczniów? Czy proces przemocy kończy się wraz z ustaniem zachowań agresywnych, czy też trwa dalej w postaci złożonych i utrwalonych problemów psychologicznych osób, które brały w nim udział?

Nowoczesne rozumienie przemocy jako procesu każe nam zająć się tym wszystkim, co trwa dalej, chociaż jest niewidoczne, albo raczej niedostrzegane lub błędnie rozpoznawane. Aby skutecznie zakończyć proces przemocy, konieczne jest otoczenie opieką wszystkich uczestników tego procesu, łącznie z terapią np. dla ofiar i treningiem zastępowania agresji dla sprawców. Konieczna jest także dokładna weryfikacja norm regulujących funkcjonowanie grupy, w której doszło do przemocy, i prawdopodobnie ponowne ich ustanowienie w procesie dłuższej pracy grupowej. Oczywiście w przypadku młodszych uczniów początkowe stadia przemocy mogą nie wymagać tak długotrwałych i skomplikowanych działań. Pamiętajmy – w środowisku, w którym funkcjonują dzieci z niezaleczonymi urazami powstałymi w wyniku

przemocy oraz sprawcy z utrwalonymi nawykami agresywnego reagowania prawie na wszystko, co ich spotyka – proces przemocy niezwykle łatwo się odnawia, nawet w nieco zmienionej obsadzie, zwłaszcza jeśli „normy w tej grupie są złe”.

1.1.4 Wnioski do działań praktycznych

Przyjmując, że prawidłowe reagowanie na złość dzieci zmniejsza prawdopodobieństwo, iż to dziecko zachowa się agresywnie, a poprawne reagowanie na zachowania agresywne jest jednocześnie przeciwdziałaniem tworzeniu się procesu przemocy, otrzymujemy pięć grup i jednocześnie pięć kategorii działań, które powinny znaleźć swoje miejsce w szkolnym systemie reagowania i przeciwdziałania agresji i przemocy.

Te grupy działań (oznaczone na wykresie za pomocą wektorów skierowanych do góry) to:

1. Tworzenie sprawiedliwego i przyjaznego środowiska szkolnego (wektor pierwszy od lewej), a więc np.:
 - sprawiedliwe ocenianie;
 - jasne, czytelne, sprawiedliwe normy;
 - przyjazne, estetyczne otoczenie;
 - sprawna organizacja szkolnego życia;
 - przyjazny, osobisty nadzór dorosłych nad bezpieczeństwem dzieci.

Jak widać, nie występują tutaj żadne specyficzne metody czy techniki, chodzi raczej o dobry klimat i poczucie bezpieczeństwa uczniów.

2. Pomoc i reagowanie w sytuacji, kiedy dzieci się złością przez:
 - niekaranie za samo przeżywanie i odczuwanie złości;
 - towarzyszenie dziecku, kiedy przeżywa trudne chwile;
 - dawanie mu prawa do złości;
 - pomoc w rozładowaniu złości w sposób asertywny;
 - zorganizowane sposoby fizycznego odreagowania złości, napięcia i frustracji (zabawy ruchowe, grupowe);
 - aktywne techniki słuchania: parafrazowanie, a w szczególności – odzwierciedlanie uczuć.

3. Reagowanie na zachowania agresywne

Warto tu przytoczyć zasadę, która dotyczy właściwie wszystkich problemów rozwiązywanych systemowo: reagujemy na zachowania, reagujemy na zjawiska, a nie na osoby. Oczywiście długofalowe postępowanie naprawcze jest zindywidualizowane i osobiste, ale pierwszą reakcją jest reakcja na problem, zachowanie i dobrze, aby miała charakter procedury. Ponadto właściwe reagowanie na agresję oznacza:

- reagować zawsze;
- reagować stanowczo;
- doprowadzić do deeskalacji;
- mediować w sytuacjach agresywnych konfliktów.

4. Postępowanie w sytuacji procesu przemocy

W sytuacji procesu przemocy bardziej odpowiednie będzie mówienie o postępowaniu niż o reagowaniu. Owszem, najpierw dostrzegamy agresywne zachowania, tym niemniej osoba reagująca na zachowanie agresywne zawsze powinna zadać sobie pytanie, czy nie mamy tutaj do czynienia z procesem przemocy. Jeśli tak – to mimo pierwszej reakcji powstrzymującej agresję, dalsze postępowanie będzie zasadniczo inne niż w przypadkach, kiedy zdiagnozujemy wydarzenie jako incydentalne zachowanie agresywne.

Zasady reagowania w sytuacji przemocy to:

- przerwanie procesu przemocy np. przez natychmiastowe oddzielenie ofiary od sprawców albo stanowczy zakaz takich zachowań i skrupulatny nadzór, aby takie sytuacje się nie powtórzyły;
- otoczenie opieką, udzielenie wsparcia ofierze przemocy;
- przeprowadzenie odpowiednich rozmów ze sprawcami przemocy w celu powstrzymania ich od dalszych tego typu zachowań.

5. Leczenie szkód i zniszczeń psychicznych spowodowanych przez przemoc

Interwencja na wczesnym etapie procesu przemocy, zwłaszcza wśród dzieci ze szkół podstawowych, zawiera w sobie elementy procesu naprawczego i utrwalania korzystnych zmian. W poważniejszych przypadkach wśród młodzieży należy wziąć pod uwagę:

- zorientowanie się w sytuacji rodzinnej i życiowej ofiary;
- pomoc terapeutyczną dla ofiar;
- pomoc dla sprawcy (co najmniej trening w zakresie zmiany i korekcji zachowań agresywnych);
- sprawdzenie, czy sprawca nie jest jednocześnie np. ofiarą przemocy domowej i uwzględnienie tego przy planowaniu dalszej pomocy;
- weryfikację i pracę nad normami grupy, w której doszło do przemocy (w klasie, w całej szkole).

1.2. Jak powstaje agresja?

Badacze zjawiska agresji sformułowali trzy teorie próbujące odpowiedzieć na pytanie o pochodzenie agresji i jej przyczyny. Każda z nich wyjaśnia istotny aspekt tego zjawiska i prowadzi do ważnych wniosków dla szkolnego systemu przeciwdziałania, reagowania i rozwiązywania tych problemów

1. Agresja jako instynkt

Zgodnie z tym podejściem uważa się, że ludzie jako gatunek mają wrodzoną, instynktowną skłonność do zachowań agresywnych jako siłę napędową do działania. (Grochulska, 1993). Przejawia się ona w takich zachowaniach, jak odruchowe używanie siły fizycznej, aby zdobyć przewagę i znaczenie w grupie, czy zdobywanie przestrzeni i rzeczy potrzebnych do życia. Wydaje się, że ze względu na nasilenie tej skłonności istnieją różnice zarówno między płciami, jak i wśród osób tej samej płci. Ta teoria bynajmniej nie wyjaśnia natury wszystkich zachowań agresywnych, jednak dla systemu szkolnego jej podstawowa teza ma istotne znaczenie. Jeżeli bowiem skłonność ta ma charakter wrodzony, to mamy prawo wnioskować, że nie da się zupełnie zlikwidować zachowań agresywnych u dzieci, że mogą się one pojawiać nawet wówczas, gdy środowisko wychowawcze szkoły bliskie jest ideałowi. Z tego względu ważne jest znalezienie w życiu i funkcjonowaniu szkoły takich miejsc i obszarów aktywności, w których ten instynkt znalazłby zaspokojenie i ujście. Takim polem jest na przykład sport i różne formy zdrowej rywalizacji – niekoniecznie o jak najlepsze stopnie. Sporty walki, w których chodzi przede wszystkim o sportową, dobrze rozumianą agresję (waleczność) i rywalizację, o wolę zwycięstwa i walkę do końca, są dopuszczalnymi formami społecznego uczestnictwa. Występuje jednak w nich kilka warunków, które zabezpieczają uczestników przed doznaniem poważniejszych urazów:

- zawodnicy dobrowolnie przystępują do walki;
- siły stron – zawodników są mniej więcej równe, np. ta sama kategoria wagowa;
- reguły rywalizacji są w miarę możliwości bardzo dokładnie określone i znane zawodnikom;
- decydujący głos należy do sędziego, który w każdej chwili może przerwać walkę, gdyby okazała się niebezpieczna dla jednej czy obu stron.

Wyciągając bardziej praktyczne wnioski, warto w szkole zadbać o to, aby dzieci mogły rywalizować fizycznie i sportowo (dotyczy to zwłaszcza chłopców). Można również zaproponować i przygotować innego rodzaju współzawodnictwo, np. bitwę na styropianowe maczugi czy przeciąganie liny. Tego rodzaju zabawy mogą być elementem życia szkolnego.

2. Agresja jako reakcja na frustrację celów i potrzeb

Jest to teoria psychologiczna, która zauważa związek między uniemożliwieniem jednostce zaspokojenia jakichś istotnych życiowych potrzeb lub osiągnięciem ważnych dla niej celów a następującymi po tym zachowaniami agresywnymi. Innymi słowy: jeśli jakaś przeszkoda zagrozi nam drogę do istotnego dla nas celu, gotowi jesteśmy i bardziej skłonni posłużyć się agresją, aby tę przeszkodę usunąć i osiągnąć swój cel.

Wnioski, które płyną z tej tezy dla szkolnego systemu profilaktyki agresji, dotyczą różnych obszarów życia szkolnego. Dyktuje to dbałość o zaspokojenie wszystkich potrzeb fizycznych i psychologicznych dzieci i młodzieży, począwszy od tego, aby dzieci przychodziły do szkoły najedzone i wyspane, aż do stworzenia takiej atmosfery, by czuły się w szkole ważne i docenione. Warto jeszcze wspomnieć, że dzieci częściej wykorzystują agresję, aby osiągnąć jakieś cele, niż po to, by zrobić krzywdę koledze. Uczenie nieagresywnych sposobów osiągania celów społecznych jest istotnym elementem zarówno profilaktyki agresji, jak również treningu zachowań dla dzieci nadmiernie agresywnych.

3. **Agresja jako skutek społecznego uczenia się**

Tę teorię moglibyśmy nazwać socjologiczną, chociaż mechanizmy uczenia się agresji są jak najbardziej psychologiczne. Jej autorami są dwaj amerykańscy badacze – A. Bandura i R.H. Walters, którzy stwierdzili, że ludzie uczą się używania i stosowania w relacjach społecznych zachowań agresywnych przez naśladowanie innych osób.

Jakie osoby i grupy decydują o wzorcach tych zachowań? Z pewnością na pierwszym miejscu są rodzice i na ogół nikt nie ma w tej kwestii wątpliwości. Zaraz jednak po nich rolę tę spełniają inne znaczące osoby dorosłe, a są nimi w przedszkolu i w młodszej części szkolnym nauczyciele i personel szkolny. Rówieśnicy nabierają bardzo dużego znaczenia w okresie dorastania i wówczas nastolatek może nauczyć się agresji od grupy kolegów.

W jakich warunkach mamy do czynienia z największym ryzykiem przyswojenia sobie od otoczenia agresywnych wzorów zachowań? Zaliczamy do nich:

- agresywne zachowanie osób znaczących;
- doświadczenie i obserwowanie skuteczności zachowań agresywnych;
- doświadczenie korzyści z takich zachowań;
- przewagę występowania tych zachowań w środowisku rodzinnym, szkolnym czy rówieśniczym.

Wnioski płynące z takiego spojrzenia na pochodzenie agresji mają dla szkolnego systemu znaczenie fundamentalne. Można w uproszczeniu powiedzieć, że to od środowiska szkolnego, a zwłaszcza od tego, jak zachowują się i jak postępują osoby dorosłe, w największym stopniu zależy nasilenie zachowań agresywnych u dzieci i młodzieży. Pamiętać przy tym należy, że konieczne jest traktowanie całego systemu opiekuńczo-wychowawczo-edukacyjnego jako funkcjonalnej całości: od żłobka aż do liceum. Każdy następny szczebel edukacyjno-wychowawczy obejmuje schedę po poprzednim, a dorośli mają coraz mniejsze możliwości poradzenia sobie z narastającym problemem.

Z tej teorii wynika podstawowa zasada, że nie wolno nam – dorosłym – odpowiadać agresją na agresję uczniów. Wynika z niej również konieczność dbania o to,

aby nie było podwójnego systemu norm regulujących życie szkolne zarówno na poziomie klas, grup czy też całej szkoły, jak również wewnątrz grona pedagogicznego.

1.3. Przyczyny agresji uczniów

Wiele osób zadaje sobie pytanie, dlaczego niektórzy uczniowie częściej niż inni zachowują się agresywnie lub stosują przemoc? Mechanizmów i przyczyn tego zjawiska można szukać w różnych obszarach.

1.3.1 Czynniki biologiczne

Wyróżnia się kilka czynników biologicznych, które mogą mieć związek z poziomem agresji. Zaliczamy do nich m.in.:

- czynniki temperamentalne – dziecko o gorącym temperamencie jest bardziej narażone na wytworzenie u siebie wzorca agresywnych zachowań;
- wysoki poziom hormonów, zwłaszcza testosteronu u chłopców;
- zaburzoną dynamikę przebiegu procesów nerwowych (przejawiającą się w postaci nadpobudliwości psychoruchowej), która wiąże się m.in. ze wzmożoną aktywnością dziecka i problemami z kontrolowaniem swojego zachowania.

Opisane czynniki mogą nasilać agresję, nie należy ich jednak postrzegać jako głównych przyczyn takich zachowań u dzieci.

1.3.2. Wpływ środowiska rodzinnego

Wielu przyczyn agresji dziecka upatruje się w jego pierwotnym środowisku wychowawczym, czyli w rodzinie; rodzice często są wręcz obwiniani o takie zachowania swoich dzieci.

Badania wskazują na negatywny wpływ trzech następujących czynników rodzinnych:

- Brak ciepła i zaangażowania w sprawy dziecka ze strony opiekuna (najczęściej matki). Nadmierny dystans uczuciowy, chłód i brak bliskiego kontaktu z dzieckiem – szczególnie w pierwszych latach jego życia – mogą wpływać na późniejszy brak empatii w kontaktach z ludźmi i wrogie nastawienie do otoczenia, a także powodować ryzyko wystąpienia zachowań agresywnych.

- Przyzwalająca i tolerancyjna postawa wobec zachowań dziecka, szczególnie wtedy, gdy bywa agresywnie w stosunku do otoczenia (często połączona z brakiem jasnych norm dotyczących dopuszczalności agresji).

Takie wychowanie zwykle bywa nazywane bezstresowym, chociaż w istocie jest dla dziecka bardzo stresujące. Pozwalanie dziecku na agresję, całkowity brak reakcji rodziców lub brak jednoznacznej reakcji w przypadku agresywnych zachowań wobec innych powodują ich utrwalanie się.

- Brutalne, agresywne zachowania rodzica.

Agresja jest zachowaniem, którego można się nauczyć przez obserwację lub bycie obiektem takich zachowań. Dzieci traktowane agresywnie przez swoich rodziców podobnie zachowują się wobec swoich rówieśników (szczególnie tych słabszych), a w życiu dorosłym często wobec własnych dzieci.

1.3.3. Wpływ grupy rówieśniczej

Grupa rówieśnicza jest dla dzieci ważnym punktem odniesienia. Następujące zjawiska grupowe mogą wpływać na ukształtowanie się wśród dzieci wzorców agresywnych zachowań:

- naśladowanie agresywnych zachowań osób ważnych i atrakcyjnych w grupie (np. starsi koledzy);
- zmniejszenie osobistej odpowiedzialności za agresywne zachowania przez rozłożenie jej pomiędzy więcej osób („wszyscy to robią”);
- zmniejszenie kontroli nad swoim agresywnym zachowaniem pod wpływem grupy;
- istnienie norm grupowych dopuszczających agresję – zarówno wobec członków swojej grupy, jak i osób spoza niej.

1.3.4. Wpływ środowiska szkolnego

Dla osób pracujących w szkole szczególnie ważne mogą być te czynniki ryzyka przemocy, które związane są bezpośrednio z sytuacją szkolną. Można ich szukać w kilku obszarach:

- czynniki związane z organizacją nauczania – nuda, brak zagospodarowania czasu, ograniczenie przestrzeni, zagęszczenie, nadmiar bodźców, hałas, brak możliwości relaksu i odprężenia (dla uczniów i nauczycieli), brak zajęć pozalekcyjnych;
- niewłaściwy system norm – np. niejasny, niespójny lub normy podwójne (inne są deklarowane, a inne rzeczywiście obowiązują), normy preferujące użycie siły, nieprzestrzeganie norm przez osoby znaczące, normy preferujące niezdrową rywalizację między uczniami;
- niewłaściwa reakcja na zachowania agresywne – reakcje niekonsekwentne, bagatelizowanie przez nauczycieli niektórych agresywnych zachowań uczniów, brak reakcji na drobne wykroczenia i skutecznej mediacji w przypadku konfliktów;
- czynniki związane z relacjami uczeń – nauczyciel – rodzic m.in. sprzeczność interesów, brak autentycznego dialogu i kontaktu, niewłaściwy sposób komunikowania się nauczycieli z uczniami.

1.4. Formy agresji i przemocy szkolnej

Jak wynika z przedstawionej wcześniej definicji, zjawiska agresji i przemocy znacznie się od siebie różnią. Jednak to nie obserwowane formy takich zachowań pozwalają nam te zjawiska od siebie oddzielać. A zatem zarówno gwałtowne, impulsywne zachowania o charakterze agresji fizycznej, jak i zaplanowane, przemyślane działania mogą być pojedynczymi aktami agresji, ale mogą też świadczyć o rozwijającym się procesie

przemocy. Z tego też względu, podkreślając raz jeszcze potrzebę i konieczność różnicowania tych zjawisk, najczęściej spotykane formy agresji i przemocy szkolnej omawiamy poniżej łącznie.

Najczęściej spotykane formy agresji i przemocy szkolnej to:

- Przemoc fizyczna – bicie, kopanie, plucie, popychanie, szarpanie, wymuszanie pieniędzy, podstawianie nogi, zabieranie przedmiotów, niszczenie własności. Przemoc fizyczna może być stosowana bezpośrednio – gdy sami jesteśmy jej sprawcami, lub pośrednio – gdy skłaniamy do niej innych.

Badania „Diagnoza szkolna”, przeprowadzone w 2008 roku na zlecenie Programu „Szkoła bez przemocy” w 300 polskich szkołach wykazały, że ofiarami przemocy fizycznej w okresie jednego semestru 2008 roku było od 18 do 31% dzieci i młodzieży w wieku 11 – 19 lat. Ofiarami tzw. groźnej przemocy fizycznej (m.in. pobicia i rabunek) było od 6 do 14% uczniów.

- Przemoc słowna i niewerbalna – dokuczanie, przezywanie, wyśmiewanie, wyszydanie, obrażanie, ośmieszanie, przeszkadzanie, grożenie, rozpowszechnianie plotek i oszczerstw (osobiście lub np. za pomocą Internetu), pokazywanie nieprzyzwoitych gestów. Również ten rodzaj agresji i przemocy może występować w formie pośredniej, gdy np. namawiamy innych do zrobienia komuś krzywdy, wyśmiewania lub wykluczenia z grupy.

Wspomniane badania wykazują, że z takimi formami przemocy spotkało się od 34 do 51% uczniów.

W szkole najczęściej mówimy o tzw. agresji i przemocy rówieśniczej. Specyficzną jej odmianą jest tzw. fala uczniowska, czyli grupowe prześladowanie uczniów pierwszych klas przez starszych kolegów, przybierające postać przemocy fizycznej, słownej i niewerbalnej, często przy użyciu bardzo wyrafinowanych i brutalnych „rytuałów”.

Przemoc w szkole może się jednak pojawić również w innych relacjach. Szkoła jest systemem i w związku z tym wszystkie jego ogniwa wzajemnie na siebie wpływają. Istnieją ściśle związki między sposobem funkcjonowania szkoły jako instytucji, relacjami w gronie nauczycielskim, sposobem traktowania uczniów przez nauczycieli a tym, jak oni sami zachowują się wobec rówieśników i dorosłych. Byłoby przesadą uważać wszystkie wymagania nauczycieli wobec uczniów za przejaw przemocy, ale mogą one przybrać taką formę, jeśli będą egzekwowane siłą lub presją psychiczną. Przemoc nauczycieli wobec uczniów to najczęściej krzyk, oskarżanie, ironia, wyszydanie, upokarzanie, nierzadko również grożenie i wyzywanie, czasem kary fizyczne. Inne zachowania – rzadko identyfikowane jako przemoc – to:

- nadmierne i wygórowane wymagania, surowe oceny, zastraszanie uczniów (tzw. fala nauczycielska – „nie musicie chodzić do tej szkoły”, „pokażemy wam, że nic nie umiecie”);
- zmuszanie uczniów do bezwzględного podporządkowania;
- stosowanie nadmiernych kar i konsekwencji niezwiązanych z zachowaniem ucznia.

Według przytaczanych badań z takimi formami przemocy spotkało się od 22 do 41% uczniów, przy czym zdecydowanie częściej mają one miejsce w gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych, a ich liczba wzrosła w porównaniu z ubiegłym rokiem.

Ostatnio w szkołach coraz częściej występuje również zjawisko przemocy grup uczniów wobec poszczególnych nauczycieli. Najczęściej dotyczy to szkół ponadpodstawowych, często szkół zawodowych. Może być związane z dysfunkcją całego systemu funkcjonowania danej szkoły, w którym brakuje współpracy i wspólnej koncepcji wychowania oraz jednolitej, zdecydowanej postawy wobec agresywnych zachowań uczniów skierowanych zarówno przeciwko kadrze nauczycielskiej, jak i pracownikom niepedagogicznym szkoły.

W 2008 roku sprawcami przemocy wobec nauczycieli było od 6 do 22% chłopców i od 2 do 12% dziewcząt. Największe nasilenie takich zachowań wystąpiło w gimnazjach.

1.5. Psychologia ofiary, sprawcy i świadka przemocy szkolnej

Zajmijmy się teraz uczestnikami sytuacji przemocy, ponieważ to przemoc, jako zjawisko długofalowe, zawsze powoduje głębokie i długotrwałe szkody psychiczne. W pewnym stopniu treść tego rozdziału odnosi się również do zjawiska agresji, chociaż należy pamiętać, że agresja – jeśli faktycznie jest zjawiskiem incydentalnym, a w dodatku takim, w którym sprawca, ofiara i świadek nie „uszywniają się” na długi czas w swoich rolach – powoduje wprawdzie doraźne szkody, niesie jednak za sobą mniejsze ryzyko poważnych skutków psychologicznych i społecznych.

Zajmując się przemocą, najczęściej myślimy o szkodach będących udziałem jej ofiar. Ale w rzeczywistości konsekwencje przemocy ponoszą wszyscy. Długotrwałe pozostawanie w sytuacji przemocy wiąże się z przeżywaniem silnych, trudnych emocji, wpływa na sposób myślenia o sobie i innych, na relacje z otoczeniem, pozostawia zatem wiele skutków długotrwałych, które u uczestników sytuacji przemocy – ofiar, sprawców i świadków – można obserwować jeszcze po wielu latach.

Ofiary przemocy przeżywają poczucie poniżenia i upokorzenia, lęk, rozpacz i smutek. Czują się osamotnione, bezradne i bezsilne. Wstydzą się tego, co je spotkało, i czują się winne, że nie potrafią sobie poradzić. Równocześnie towarzyszy im złość, żal, a często nienawiść do sprawców przemocy, a także do świadków, którzy nie reagują i nie pomagają im. W szkole emocje te wpływają negatywnie na koncentrację i w konsekwencji na wyniki w nauce.

Sposób myślenia ofiar przemocy jest również zdeterminowany ich doświadczeniami. O sobie samych najczęściej myślą bardzo źle: „jestem do niczego”, „sam jestem sobie

winny”, „nigdy nic mi się nie uda”, „nie potrafię sobie poradzić”. Otoczenie postrzegają jako wrogie lub obojętne: „wszyscy są przeciwko mnie”, „nikt mi nie pomoże”, „nikogo nie obchodzi to, co się ze mną dzieje”. Taki sposób myślenia ma tendencje do utrwalania się i często wpływa na zachowanie ofiar i ich relacje z otoczeniem w całym późniejszym życiu.

Zachowanie osób będących ofiarami przemocy ulega podczas tego procesu zmianom. W fazie początkowej dziecko szykanowane przez rówieśników próbuje się bronić, np. ulega sprawcom, wykonuje ich polecenia, odrabia za nich lekcje, przynosi lub zdobywa dla nich żądane rzeczy. Czasem dziecko próbuje zaprzyjaźnić się z osobami, które mu dokuczają, bagatelizuje to, co je spotyka, często sprawia wrażenie, jakby nie przeszkadzało mu wyśmiewanie i przezwiska, samo się z nich śmieje – w nadziei, że sprawcy „znudzą się i przestaną”. W tej fazie tylko spostrzegawczy pedagog lub rodzic może zauważyć, że dzieje się coś złego, bo w klasie z pozoru wszystko wygląda normalnie.

Gdy to nie pomaga, ofiara dokuczania i prześladowania wchodzi powoli w rolę kozła ofiarnego. Pierwszym niepokojącym objawem może być to, że dziecko podczas lekcji siedzi samo, nie bierze udziału w zabawach rówieśników; czasami kompensuje sobie taką sytuację (szczególnie młodszy uczeń) próbą zabyłsięcia swoją wiedzą i zbliżeniem się do nauczyciela, co często zwiększa dodatkowo agresję rówieśników. Taki uczeń zaczyna powoli unikać trudnych sytuacji, może opuszczać lekcje lub udawać chorobę. Rano przed wyjściem skarży się na ból głowy, gardła, brzucha, gorączkę. Czasem odmawia chodzenia do szkoły (w takich przypadkach można mieć nieomal pewność, że dziecko jest w szkole prześladowane) czy wychodzenia z domu lub żąda zmiany szkoły. W skrajnych przypadkach dzieci takie uciekają z domu lub podejmują próby samobójcze.

Długotrwałe podleganie presji agresorów może prowadzić do wystąpienia u ofiary przemocy zaburzeń somatycznych, często poważnych schorzeń, ale przede wszystkim pozostawia trwały uraz psychiczny. Powoduje także obniżoną samoocenę i zanizone poczucie własnej wartości, problemy społeczne – trudności w nawiązywaniu kontaktów, skłonność do izolacji, częste myśli samobójcze.

Ofiary przemocy szkolnej bardzo rzadko mówią dorosłym o swoich problemach. Często doświadczają bagatelizowania ich problemów przez nauczycieli lub rodziców, słyszą na przykład: „nie skarż” lub „przezywają cię – nie zwracaj na to uwagi”. Zdarza się również, że to ofiary, zwłaszcza tzw. ofiary prowokujące, są przez świadków oskarżane o to, że „same się proszą”, „same są sobie winne” lub „zaczynają”. To znane w procesie przemocy zjawisko prowadzi często do **wtórnego zranienia** ofiary i jest skutkiem niewłaściwych reakcji otoczenia, które z wielu powodów – między innymi z braku wiedzy – zachowuje się w sposób, który dodatkowo krzywdzi prześladowaną osobę.

Ofiary nie zwracają się do dorosłych również dlatego, że obawiają się pogorszenia swojej sytuacji albo zemsty ze strony prześladowców. Ponadto przeszkadza im wstyd i poczucie winy – kozioł ofiarny jest przekonany, że wina tkwi w nim samym.

Nauczyciel zazwyczaj nie dowie się o przemoc w szkole podczas rozmowy z uczniami – dziecko szykanowane nie przyzna się, zaś sprawcy przemocy nie widzą problemu. Jednak istnieją sygnały, które pozwalają rozpoznać takie dzieci. Dan Olweus, norweski psycholog zajmujący się od wielu lat problemem przemocy w szkole, podaje następujące wskazówki pozwalające zidentyfikować ofiarę przemocy szkolnej:

- dziecko takie jest często wyśmiewane, ośmieszane, poniżane, zastraszone, popychane, zmuszane do wykonywania poleceń kolegów, często też nosi nieprzyjemne przezwisko;
- może szukać swoich rzeczy, które rówieśnicy złośliwie chowają, rozrzucają albo też niszczą;
- ma wyraźne ślady użycia wobec niego siły – zadrapania, sińce, także podarte lub zniszczone ubrania;
- często płacze lub wygląda na osobę smutną, nieszczęśliwą;
- może przejawiać nieoczekiwane zmiany nastroju – od smutku do irytacji lub nagłych wybuchów złości;
- jest izolowane, pomijane we wspólnych działaniach, w czasie podziału na grupy zostaje samo, jako ostatnie wybierane jest do grupy;
- ma problemy z głośnym wypowiedaniem się na lekcji;
- traci zainteresowanie nauką, pogarszają się jego stopnie;
- spóźnia się do szkoły, zaczyna chodzić do niej i wracać z niej okrężną trasą albo zaczyna unikać lekcji i wagarować;
- przerwy spędza samo lub stara się być w pobliżu nauczyciela;
- nie bierze udziału w imprezach i wyjazdach klasowych lub trzyma się podczas nich dorosłych;
- nie ma kolegów, nikt nie przychodzi do jego domu i ono samo nikogo też nie odwiedza;
- skarży się na częste bóle głowy, brzucha, ma kłopoty ze snem, krzyczy lub płacze w nocy;
- domaga się od rodziców dodatkowych pieniędzy.

Niektóre ofiary przemocy mogą zachowywać się w sposób prowokujący (często są to tzw. dzieci nadpobudliwe), co utrudnia ich rozpoznanie – zaczepiają swoich prześladowców, przebywają blisko nich, na ataki odpowiadają agresją, są wybuchowe i impulsywne; zwykle też nie są lubiane przez nauczycieli i same mogą stosować przemoc wobec słabszych od siebie.

Jakie dziecko może stać się ofiarą przemocy? Wbrew obiegowym przekonaniom to nie jakieś szczególne cechy są same w sobie przyczyną dokuczania i wyśmiewania ze strony innych. Owszem, wśród ofiar przemocy rówieśniczej spotyka się dzieci z pewnymi charakterystycznymi cechami (kolor włosów, okulary, jakieś wady fizyczne itp.), ale mogą to być także dzieci, które niczym szczególnym się nie wyróżniają, albo wręcz takie, które są bardzo ładne. Dokucza się zarówno dobrym, jak i złym uczniom, chłopcom i dziewczynkom, osobom dobrze i źle sytuowanym. Jednym słowem – to raczej pewne mechanizmy grupowe powodują, że w niektórych zespołach

pojawia się kozioł ofiarny (więcej na ten temat piszemy, analizując sytuację psychologiczną świadków przemocy). Należy też pamiętać, że zachowanie ofiary zmienia się w procesie przemocy i nie wiemy nigdy, czy cechy, które obserwujemy – np. niepewność, niezaradność, wycofanie – nie są właśnie skutkiem długotrwałego pozostawiania ofiarą przemocy.

Istnieje jednak kilka czynników ryzyka, które warto wymienić. Są to między innymi:

- brak pewności siebie, nieśmiałość;
- trudności w nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami (lepsze relacje z dorosłymi);
- u chłopców – niska sprawność fizyczna.

Jeśli dziecko o takich cechach znajdzie się w klasie, w której istnieją negatywne reguły i mechanizmy grupowe, to łatwiej niż inne może stać się ofiarą przemocy.

Uczniowie będący sprawcami przemocy wg Dana Olweusa zazwyczaj są:

- starsi, silniejsi lub bardziej sprawni fizycznie od swoich ofiar;
- aktywni i energiczni, starają się dominować nad otoczeniem i próbują podporządkować sobie innych;
- impulsywni, łatwo wpadają w gniew, często są napięci lub sfrustrowani;
- nie przestrzegają norm i reguł;
- często wpadają w złe towarzystwo, dosyć wczesnie zaczynają pić alkohol, kradną i wchodzą w konflikty z prawem;
- często się buntują, występują przeciwko dorosłym, chociaż mogą też bać się silniejszych od siebie;
- mają opinię twardych, nie przejawiają wstydu, poczucia winy i empatii wobec innych;
- zwykle są pewni i zadowoleni z siebie;
- zazwyczaj obracają się w grupie uczniów, w której wiodą prym, cieszą się popularnością;
- negatywnie nastawieni do szkoły, im są starsi, i z roku na rok uzyskują gorsze oceny.

Sprawcy przemocy, podobnie jak ofiary, przeżywają wiele silnych emocji – przede wszystkim złość i wściekłość na ofiarę, często pogardę dla jej słabości i bezradności. Towarzyszy im również poczucie dumy, satysfakcji i zadowolenia z siebie, a często też ulgi towarzyszącej wyładowaniu negatywnych uczuć. Sprawcy nie rozumieją swoich zachowań ani procesu, w którym biorą udział, myślą więc: „wszyscy tak robią”, „przecież nie robię nic złego”, „nie mam innego wyjścia”. O ofierze myślą: „sama jest sobie winna”, „zastąpiła na to, czemu tak dziwnie się zachowuje”, o świadkach zaś: „skoro nie reagują, to wszystko jest chyba w porządku”, „nic mi nie zrobią, bo się boją”.

W procesie przemocy szkolnej sprawcy doraźnie osiągają wiele korzyści psychologicznych i społecznych. Przede wszystkim za pomocą swoich zachowań odreagowują napięcia (mające wielokrotnie źródło w sytuacjach pozaszkolnych) i doznają uczucia ulgi. Tak zwani główni sprawcy przemocy (negatywni liderzy) w ten sposób zdobywają lub utrzymują wiodącą pozycję w grupie i przeżywają związane z tym poczucie zadowolenia i satysfakcji; sprawcy poboczni z kolei – zapewniają sobie bezpieczeństwo przez przynależność do silniejszej grupy. Jeśli sprawcą przemocy jest nauczyciel, może on utrzymać

w klasie dyscyplinę i mieć opinię osoby cieszącej się u uczniów autorytetem, tyle że wymuszonym łękiem, a nie z powodu walorów osobistych.

Dla sprawców przemocy negatywną konsekwencją ich zachowań jest utrwalanie się sposobu zachowań agresywnych, obniżanie poczucia odpowiedzialności za własne działania, skłonność do zachowań aspołecznych, łatwe wchodzenie w konflikty z prawem.

Świadkowie przemocy są kluczowymi osobami w powstrzymywaniu procesu przemocy, ponieważ to oni w największym stopniu mogą wpłynąć na zmianę sytuacji. Dlaczego więc często nie reagują bądź nie rozpoznają zjawiska, z którym mają do czynienia?

Przede wszystkim świadkowie przemocy to nie osoby stojące z boku i przyglądające się temu, co się dzieje, lecz osoby, które same zaangażowane są w toczący się proces przemocy i biorą w nim udział na swój sposób. W związku z tym również oni – podobnie jak ofiary i sprawcy - mają ograniczone możliwości zorientowania się w sytuacji. Jeśli świadkiem jest pojedyncza osoba, może nie wiedzieć, że ma do czynienia z przemocą, ponieważ obserwuje tylko część zachowań sprawców i ofiar. W takiej sytuacji z reguły znajduje się nauczyciel, który interweniuje, widząc jednego dnia grupę chłopców dokuczających jednej osobie, zaś następnego dnia, widząc tych samych uczniów bawiących się razem uważa, że jego interwencja odniosła właściwy i trwały skutek. Jeśli do tego świadek nie dysponuje wiedzą o cykliczności procesu przemocy, może dość długo mylnie interpretować pojedyncze informacje lub je bagatelizować.

Świadek przemocy przeżywa ponadto wiele sprzecznych uczuć i emocji. Z jednej strony współczuje ofierze i czuje złość do sprawcy, wielokrotnie jednak zachowanie ofiary go irytuje, a do sprawcy czuje coś na kształt podziwu. Z drugiej strony, jeśli wcześniej reagował na dokuczanie i jego działania nie przyniosły efektu, może odczuwać bezradność i bezsilność, a ponadto lęk przed sprawcą, a zwłaszcza przed zostaniem samemu ofiarą. W związku z tym niekiedy myśli o sprawcy: „żeby tylko mnie nie zaatakował”, czasami natomiast: „to straszne, jak on może”.

O ofierze myśli: „trzeba jej pomóc”, „nie zasłużyła na to, co ją spotyka”, ale czasami również: „właściwie to sama jest sobie winna”, „skoro się nie broni, to może to jej wcale nie przeszkadza”. Jeśli świadkiem jest rówieśnik ofiary i sprawcy, może też myśleć: „jeśli dorośli nie reagują, to czemu ja mam to robić?”

Sprzeczne myśli i uczucia świadka przemocy powodują, że jego działania są niespójne i nieskuteczne. Uczniowie, którzy są świadkami przemocy, próbują początkowo szukać pomocy u dorosłych, ale jednocześnie wiedzą, że zazwyczaj niepisana norma zakazuje donosić. Czasem mówią rodzicom o tym, co dzieje się w klasie, ale jednocześnie zabraniają im pójścia do szkoły i interweniowania. Jeśli ponadto spotkali się kiedyś

ze strony dorosłych ze zbagatelizowaniem swoich sygnałów, zostali przez nich obwinieni o brak reakcji („a ty czemu nie reagowałaś, kiedy mu dokuczali? Może sam masz coś na sumieniu?”) albo usłyszeli wielokrotnie, że „nieładnie jest skarżyć”, przestają zwracać się do dorosłych. W dodatku to raczej od nich oczekują skutecznych działań, a gdy widzą, że nauczyciele nie reagują lub reagują nieskutecznie, sami stają się coraz bardziej obojętni. Świadkowie wiedzą również, że to oni są potencjalnymi kandydatami na miejsce ofiary, więc jeśli nie mają ze strony dorosłych zapewnionego poczucia bezpieczeństwa, wynikającego między innymi z jasnych norm, zasad i procedur reagowania w takich przypadkach – nie chcą się narażać.

Przemoc w klasie jest zjawiskiem, które ma wyraźny związek z procesami tworzenia i integracji zespołu. Wiąże się z hierarchią w grupie i może dawać jej uczestnikom – sprawcom i świadkom – poczucie przynależności do grupy.

Każda grupa w procesie swojego rozwoju ustala system obowiązujących w niej norm. Wynikają one z przyjętych przez grupę celów i wartości i mają z reguły niewiele wspólnego z oficjalnymi normami i zasadami obowiązującymi w szkole lub w klasie. W kontekście agresji i przemocy szczególnie ważne jest, czy ten system norm jest „dodatni”, czy też „ujemny”, czy grupa promuje takie wartości i zachowania, jak szacunek, współpraca, pomoc, czy też rywalizację, prawo silniejszego i odreagowywanie napięć na innych. Przykładem konkretnego zachowania wypływającego z negatywnego systemu norm może być sytuacja, gdy pewna nauczycielka zauważyła w klasie rzadko spotykane zjawisko: wszyscy uczniowie źle podpowiadali swoim kolegom. Nie zdziwi chyba nikogo fakt, że w tej klasie przez kilka lat jeden z uczniów był dręczonym przez większość kołłem ofiarnym.

Świadkowie przemocy, którzy nie potrafią się jej skutecznie przeciwstawić, również ponoszą konsekwencje pozostawania w swojej roli. Są zdezorientowani, często latami noszą w sobie poczucie winy, niezadowolone i pretensje do siebie, uczą się bierności, bezradności i niereagowania w trudnych sytuacjach.

2. DIAGNOZA SYTUACJI SZKOLNEJ

Dokonanie diagnozy dotyczącej różnych aspektów sytuacji szkolnej jest podstawowym warunkiem stworzenia skutecznego systemu rozwiązywania problemów agresji i przemocy. Ta ocena dotyczy wszystkich kluczowych elementów życia szkolnego, powinniśmy więc stwierdzić:

- Jakie mamy problemy (najczęściej używane formy agresji i przemocy w naszej szkole, miejsca, w których do niej dochodzi, „portret” ofiary i sprawcy)?
- Jakie są zasoby grona nauczycielskiego (praktyczne umiejętności wychowawcze nauczycieli, relacje między nimi i poziom integracji grona nauczycielskiego)?
- Jak dotychczas rozwiązuje się te problemy (jakie istnieją procedury i normy, czy są faktycznie znane i stosowane)?

2. 1. Diagnoza zjawiska agresji i przemocy w szkole

Podjęcie skutecznych działań w dużym stopniu zależy od prawidłowej oceny sytuacji szkolnej. Diagnozowanie poziomu oraz form zjawiska agresji i przemocy w szkole może dawać również dodatkowy efekt edukacji i podnoszenia świadomości na ten temat.

Istnieje kilka sposobów mierzenia poziomu agresji i przemocy w szkole.

a) Badania ankietowe

Najczęściej prowadzone są przy użyciu kwestionariuszy przekazywanych do wypełnienia uczniom, rodzicom lub nauczycielom. Ankietę można samodzielnie opracować na potrzeby danej szkoły, przy pomocy kompetentnych osób (pedagog, socjolog lub psycholog), lub też skorzystać z gotowych, sprawdzonych kwestionariuszy.

Pytania w ankiecie mogą dotyczyć np.:

- miejsc, form i częstotliwości przemocy;
- jej ofiar, sprawców i świadków – tego, jak się czują, czy komuś o tym mówili, czy sami stosują przemoc;
- działań podejmowanych przeciwko agresji i przemocy.

Konstruując kwestionariusz samodzielnie, powinniśmy wcześniej odpowiedzieć sobie na kilka pytań:

- Jakie zjawiska chcemy zmierzyć?
- Czemu mają służyć wyniki badania?
- Kto będzie objęty badaniem?

Kwestionariusz ankiety składa się zazwyczaj z następujących części:

1. Wstęp

Zawiera najczęściej: temat badania, wyjaśnienie celu badania, instrukcję, jak wypełnić kwestionariusz, ewentualnie zachętę do jego wypełnienia i udzielania prawdziwych odpowiedzi.

2. Pytania

W kwestionariuszu mogą być użyte różne rodzaje pytań:

- pytania filtrujące – służą sprawdzeniu, czy dany problem dotyczy osoby badanej; często odpowiedzi na nie uzależnione są od tego, czy osoba badana będzie wypełniać dalszą część kwestionariusza (np. „Czy chodzisz do naszej szkoły co najmniej od pół roku?”);
- pytania otwarte – pytania, na które badany może udzielić swobodnej odpowiedzi, zaczynające się od: „Jak”, „Co” itp. Dają wiele informacji, lecz w badaniach kwestionariuszowych używane są niezbyt często ze względu na trudności w interpretacji wyników;
- pytania zamknięte – są pytaniami wyboru, czasem wielokrotnego, i zaczynają się najczęściej od: „Czy”;
- pytania o charakterze rankingu – badany proszony jest o uszeregowanie odpowiedzi według jakiegoś kryterium, np. stopnia ważności.

3. Metryczka

Stanowi zazwyczaj końcową część kwestionariusza i zawiera pytania dotyczące badanego, np.: wiek, płeć, klasa.

Przy samodzielnym konstruowaniu ankiety i prowadzeniu badań należy pamiętać, by:

- pytania były zrozumiałe, jednoznacznie sformułowane i dotyczyły konkretnych zachowań;
- osoby badane znały i rozumiały pojęcia agresji i przemocy;
- ankieta była anonimowa;
- badania prowadzili w miarę możliwości nauczyciele, którzy nie uczą w danej klasie;
- osoby wypełniające kwestionariusz były poinformowane o celu badania.

b) **audyt zewnętrzny, czyli diagnoza wykonana przez kompetentne, niezależne i obiektywne osoby lub firmy**

Przykładem takiego audytu mogą być badania realizowane w latach 2007-2008 w szkołach uczestniczących w programie społecznym „Szkoła bez przemocy” w ramach projektu „Diagnoza szkolna”, wg ankiet przygotowanych przez prof. Janusza Czapińskiego. Każda z uczestniczących w badaniu szkół otrzymała wyniki badań przeprowadzonych w swojej szkole wraz z analizą zbiorczą dotyczącą pozostałych szkół. To badanie było narzędziem diagnozującym, co należy zmienić, aby sytuacja w szkole uległa poprawie.

c) dokonywanie diagnozy sytuacji w szkole przez wywiady i rozmowy

Wywiady umożliwiają zdobycie wielu informacji o zachowaniach agresywnych. Mogą mieć one charakter:

- kwestionariuszowy – gdy prowadzący zadaje pytania według przygotowanego wcześniej kwestionariusza;
- swobodny – w którym prowadzący badanie posługuje się tylko tzw. dyspozycjami do wywiadu, czyli wcześniej opracowanymi problemami, które omawia z badaną osobą.

Wywiady mogą być prowadzone w grupie i indywidualnie. Walorem wywiadów grupowych może być dodatkowo wymiana informacji między uczniami (a także między rodzicami) i lepsze zrozumienie problematyki agresji i przemocy, natomiast uzyskane informacje mogą być trudne do opracowania. Wywiady indywidualne umożliwiają nawiązanie bliższego kontaktu z badaną osobą i uzyskanie sporej ilości informacji, są jednak bardzo czasochłonne, jeśli chcielibyśmy nimi objąć większą liczbę osób.

d) opracowanie „mapy przemocy” na terenie szkoły

Mapa taka uwzględnia informacje o miejscach i okolicznościach, w których dochodzi do przemocy. Mapy mogą być sporządzone np. we współpracy z samorządem uczniowskim lub z rodzicami. Ich sporządzenie polega zazwyczaj na dostarczeniu uczniom (ale także rodzicom i nauczycielom) map szkoły i jej najbliższego otoczenia z instrukcją, aby zaznaczali na nich w określonym czasie wszystkie zachowania agresywne, do których dochodzi w konkretnych miejscach.

Uzyskane w ten sposób i poddane analizie informacje mogą bezpośrednio wskazywać na rodzaj działań zaradczych (np. zwiększenie liczby dyżurujących osób w miejscach, gdzie szczególnie często dochodzi do agresywnych zachowań uczniów).

2.2. Diagnoza dotychczasowych sposobów działań i zasobów ludzkich szkoły

Przed przystąpieniem do opracowania podstaw systemowych działań w zakresie rozwiązywania problemów agresji i przemocy w szkole równie ważna, jak zdiagnozowanie form i rozmiaru tego zjawiska, jest próba dokonania oceny aktualnej sytuacji szkolnej w dwóch dodatkowych aspektach:

1. Jakie są zasoby grona nauczycielskiego (praktyczne umiejętności wychowawcze nauczycieli, relacje między nimi i poziom integracji zespołu)?
2. Jak dotychczas rozwiązuje się te problemy (jakie istnieją procedury i normy, czy są faktycznie znane i stosowane itp.)?

2.2.1. Diagnoza zasobów grona nauczycielskiego

Ocena tych zasobów jest niezbędnym elementem tworzenia systemu, ponieważ świadczy o stanie zdolności pracowników szkoły do zintegrowanych działań zespołowych. Należy wziąć pod uwagę dwa aspekty:

- umiejętności, wiedzę i kompetencje poszczególnych pedagogów;
- stopień integracji oraz stan relacji interpersonalnych w kadrze pedagogicznej.

O ile pierwsza sprawa wydaje się oczywista i nauczyciele zazwyczaj już nabyli lub nabywają wiele umiejętności na różnego rodzaju warsztatach, kwestia integracji i rzeczywistego stanu relacji w gronie pedagogicznym rzadko stawiana jest w centrum uwagi.

Tymczasem nauczyciele, którzy interweniują w sytuacjach agresji czy też zajmują się jakimiś dłuższymi procedurami, muszą mieć zagwarantowaną pomoc i zrozumienie swoich przełożonych i kolegów, ponieważ są to działania obciążone pewnym ryzykiem oraz obciążające emocjonalnie.

Należy jednak wcześniej wspomnieć o kilku zjawiskach i problemach, które – gdyby wystąpiły w jakimś gronie pedagogicznym – mogą wręcz **uniemożliwić** stworzenie, a zwłaszcza wdrożenie skutecznego szkolnego systemu przeciwdziałania agresji i przemocy.

Taką sytuacją może być przede wszystkim mobbing wobec pracowników ze strony przełożonych. Wówczas – pomimo tego, że w szkole może panować powierzchowny ład i porządek – zasoby psychologiczne nauczycieli potrzebne do zajmowania się ofiarami i sprawcami przemocy są bliskie zeru i żadne szkolenia ani najlepiej opracowane procedury postępowania w niczym nie pomogą. Osoby funkcjonujące (w jakiegokolwiek formie) na terenie szkoły w roli ofiary, sprawcy czy bezradnego świadka nie są psychologicznie zdolne do zajmowania się innymi ofiarami czy sprawcami, nawet gdyby były nimi „tylko” dzieci.

Również toczący się proces przemocy w gronie nauczycielskim praktycznie uniemożliwia skuteczne działania eliminujące takie zdarzenia wśród uczniów. Tego rodzaju sytuacja przyjmuje zwykle formę wykluczenia jednego pedagoga (rzadko większej liczby) ze swojego grona przez pozostałych nauczycieli. Takie wykluczone osoby traktowane są inaczej, ich głos rzadko brany jest pod uwagę bez podania powodu, nikt nie staje w ich obronie w sytuacjach krytycznych, powątpiewa się po cichu w ich kwalifikacje – zwłaszcza wychowawcze („pozwala, żeby klasa weszła jej na głowę, to niech teraz nie narzeka”) itp.

Skuteczne działania mogłaby również utrudniać obecność w gronie pedagogicznym osób uzależnionych lub z poważnymi problemami psychologicznymi. Zasięg oddziaływań takich osób zależy od ich pozycji w strukturze formalnej i/lub nieformalnej kadry pedagogicznej. Dostatecznie oczywiste jest, że jeśli osoby wyżej postawione w tej hierarchii (przełożeni) nie radzą sobie z osobistymi problemami, to wprowadzają więcej psychologicznej dezorientacji i wydają więcej sprzecznych decyzji niż szeregowi członkowie.

Rzadko poruszany jest w gronie nauczycielskim problem różnego rodzaju nieformalnych zależności poszczególnych osób, czy to wewnątrzszkolnych czy środowiskowych. Takie zależności nie muszą być przeszkodą nie do pokonania w porozumiewaniu się nauczycieli w ważnych dla szkoły sprawach. Konieczne jest jednak ich otwarte określenie i nazwanie, a wtedy mogą się pojawić satysfakcjonujące wszystkich rozwiązania.

2.2.2. Diagnoza dotychczasowych sposobów reagowania na agresję i przemoc

Drugim aspektem diagnozy sytuacji wewnętrznej szkoły są dotychczasowe praktyki radzenia sobie z agresją i przemocą wśród uczniów, a więc zarówno istniejące formalnie przepisy, regulaminy i procedury, jak i nieformalne, lecz przyjęte i stosowane sposoby działania i reagowania. Należałoby więc odpowiedzieć na następujące przykładowe pytania:

- W jakich dokumentach szkolnych znajdują się zapisy mające związek z problematyką agresji i przemocy w szkole, czego dotyczą i jaka jest ich treść?
- Czy dokumenty te są dostępne (czy wszyscy nauczyciele mogą w każdej chwili do nich sięgnąć)?
- Czy nauczyciele znają treść tych zapisów?
- Czy je rozumieją?
- Czy ten sposób rozumienia jest jednakowy dla wszystkich?
- Czy stosują w praktyce te ustalenia?

Uzyskanie odpowiedzi na te pytania i ich analiza powinny być wykorzystane przy tworzeniu funkcjonalnego i skutecznego systemu działań. Jeśli istniejące zapisy są niejasne, ogólnikowe bądź wewnętrznie sprzeczne, to należałoby je zmienić. Jeżeli nauczyciele nie wiedzą (lub nie są pewni), jak mają działać, nie znają obowiązujących procedur – trzeba ich z nimi zapoznać. Rewizji i krytycznej analizie powinno podlegać również to, czy stosowane sposoby reagowania i działania nie są szkodliwe i czy przypadkiem praktyka nie odbiega znacząco od teorii (np. jedna z zasad brzmi: „traktujemy się z szacunkiem”, ale w praktyce odmawia się prawa do takiego traktowania uczniom, którzy drastycznie łamią normy, np. zachowują się agresywnie wobec słabszych i młodszych dzieci).

Rzetelne dokonanie opisanej powyżej diagnozy sytuacji szkolnej będzie mieć większe szanse powodzenia, jeśli odbędzie się w specjalnie stworzonych warunkach, czyli w takich okolicznościach, w których problemy te będą mogły zostać konstruktywnie rozwiązane albo przynajmniej skierowane na właściwe tory. Najlepiej byłoby zajmować się tym na warsztatach integracyjnych lub warsztatach przygotowujących do wdrożenia systemu. Pomoc odpowiednio przygotowanych psychologów zwiększa szansę na sukces w rozwiązaniu ewentualnych konfliktów interpersonalnych w grupie.

3. PRAKTYCZNE UMIEJETNOŚCI REAGOWANIA I ROZWIĄZYWANIA PROBLEMÓW

W obszarze zajmowania się problematyką agresji i przemocy kompetencje psychologiczne mają znaczenie zasadnicze, poczynając od rzetelnego rozumienia tych zjawisk, a kończąc na umiejętności kontaktów z ofiarami, sprawcami i świadkami agresji i przemocy.

Pozostawanie w relacji psychologicznej z osobami zachowującymi się agresywnie i/lub poddanymi procesowi przemocy wymaga wielu praktycznych umiejętności. Z jednej strony konieczne jest zaangażowanie osobiste przy jednoczesnym rozumieniu całości problemów, szybki sprzeciw wobec destrukcyjnych zachowań, a z drugiej – długofalowy wysiłek na rzecz ich trwałej zmiany.

Podstawą skutecznej i fachowej interwencji w sytuacji agresji i przemocy jest odróżnianie złości, agresji, przemocy, rozumienie tych problemów i rozumienie ich wzajemnej zależności. Wiedza ta umożliwi prawidłowe zdiagnozowanie sytuacji i wybór odpowiednich sposobów postępowania. Aby jednak były one skuteczne, potrzebne są praktyczne umiejętności reagowania i odpowiedniego prowadzenia rozmów.

3.1. Jak reagować doraźnie?

Wiele trudności i nieporozumień na temat sposobów rozwiązywania w szkole problemów agresji i przemocy ma swoje źródło w braku wyraźnego określenia zasad doraźnej reakcji na zachowania agresywne i oddzielenia reakcji doraźnej od działań długofalowych wobec ofiar i sprawców agresji. Nauczyciele często mówią, że każdy przypadek jest inny i dlatego w dużym stopniu kierują się w swojej pracy intuicją. Problem polega na tym, że w sprawie agresji i przemocy nie można polegać wyłącznie na intuicji, reagując, trzeba zachować pewne zasady i posiadać określone umiejętności.

Doraźna reakcja na zachowania agresywne to reakcja najbardziej widoczna w szkole – ma najczęściej charakter szybkiej interwencji w obliczu wydarzeń, których nauczyciel jest świadkiem. Ponieważ te interwencje widzi wiele osób – na korytarzu, w szatni, na boisku – są one ważnym elementem szkolnego systemu reagowania, stanowiąc jego wizytówkę i będąc zarazem modelem i wzorcem do naśladowania dla uczniów.

Dlatego szczególnie ważne jest, aby taka interwencja miała przemyślany charakter i podobny przebieg w wykonaniu różnych osób i oparta była na kilku podstawowych zasadach:

1. Obserwuj i reaguj

Obserwuj uczniów, traktuj sytuację na serio. Zwracaj uwagę na niezrozumiałe, dziwne sytuacje i zachowania uczniów. Nie czekaj, aż niepokojące zachowanie samo się skończy – łatwiej jest zareagować we wczesnej fazie konfliktu, niż wówczas, gdy dojdzie do agresji fizycznej.

2. Bez agresji

Nieużywanie agresji w odpowiedzi na zachowania agresywne jest podstawową zasadą interwencji. Nie jest to oczywiście takie łatwe; uczniowie często prowokują, zachowując się wobec nauczycieli lekceważąco lub wręcz agresywnie.

Dlaczego nie warto w taki sposób reagować? Ponieważ agresja rodzi agresję, uczniowie, obserwując agresję nauczycieli wobec siebie, uczą się, że władza i siła upoważniają do takich zachowań, zatem sami zachowują się w ten sposób w sytuacjach, gdy mają przewagę. Ponadto uczeń publicznie upokorzony czy zawstydzony przez nauczyciela może tym bardziej odreagować frustrację na słabszych lub młodszych kolegach. Co jednak zrobić, gdy uczniowie bijąc się, nie reagują na obecność dorosłego i trzeba ich rozdzielić? Postaraj się rozdzielić uczniów, nie używając siły fizycznej. Warto czasem użyć jakiegoś sygnału, który być może spowoduje, że ochłoną i zatrzymają się na chwilę – może to być klaśnięcie w dłoń, gwizdek, zawołanie „Stop!” itp. Zdarza się, że w skrajnych przypadkach musimy użyć siły fizycznej, ale w razie konieczności użyj jej tylko na tyle, na ile jest to potrzebne. Użycie siły nie oznacza jednak agresji – nawet wtedy unikaj szarpania, ściskania za ramię, poproś raczej o pomoc drugą osobę.

3. Bądź stanowczy i zdecydowany

Nieużywanie przez dorosłego agresji nie oznacza, że ma on reagować w sposób niepewny i nieporadny. Stanowczość i zdecydowanie pozwalają zaznaczyć sprzeciw wobec agresji i przekazują uczniowi informację, że na takie zachowania nie ma zgody. Reaguj zdecydowanie, pewnie: podejź do uczniów, patrz na nich, bądź poważny, mów dobitnie i głośno, stanowczo. Używaj krótkich poleceń:

„Dość tego!”, „Zabraniam!”, „Stop!”, „Łamiecie zasady!”

4. Mów krótko i zrozumiale

Interweniując w przypadkach agresji, warto unikać długiego moralizowania, tłumaczenia i wyjaśniania – choćby z tych powodów, że do ucznia, który przeżywa złość, wściekłość i napięcie, niewiele z tego dociera. Na dłuższą rozmowę będzie czas później. Celem doraźnej interwencji jest przerwanie zachowania agresywnego i przekazanie uczniowi, że na takie zachowania nie ma zgody.

Warto, aby przebieg doraźnej interwencji wobec agresji był w szkole uregulowany odrębną procedurą, która dotyczy zarówno nauczycieli, jak i pozostałego personelu szkolnego – wszyscy powinni wiedzieć, jak ma wyglądać taka reakcja i umieć zareagować w praktyce.

Etapy reakcji doraźnej są następujące:

1. **Przerwij zachowanie agresywne** – powiedz: „Stop!”, w razie potrzeby rozdziel.
2. **Oceń sytuację** – mów o faktach, nie oceniaj: „bijesz go”, „to go boli”, „ona tego nie chce”.
3. **Przypomnij zasady** – „Umawialiśmy się, że...”, „Łamiesz zasadę...”
4. **Wyraź swoje zdanie** – „Nie pozwalam na to w naszej klasie”, „Nie podoba mi się, że to robisz”.
5. **Zapowiedz konsekwencje i zrealizuj zapowiedź** – „Powiedomię o tym wychowawcę”.
6. **Pozostań w kontakcie, aż sytuacja ulegnie deeskalacji.**

Powiedz, czego oczekujesz lub co uczniowie mają teraz zrobić: „Chciałabym, żebyś przestał go popychać”, „Proszę, żebyś siedział tutaj do końca przerwy”. W razie potrzeby zadbaj o uniemożliwienie dalszego kontaktu między uczniami. Upewnij się, czy wykonali twoje polecenie.

Doraźna reakcja na agresję tylko wtedy spełni swoją rolę, gdy nie będzie jedynie gaszeniem pożaru, lecz fragmentem szerszego szkolnego systemu; wszyscy uczniowie będą wiedzieć, że odpowiednie osoby zostaną poinformowane, a zapowiedziane konsekwencje wyciągnięte.

Kiedy wystarczy reakcja doraźna?

Osoby, które doraźnie reagują na agresję, mają często problemy z odróżnieniem, czy rzeczywiście mają do czynienia z zachowaniem agresywnym, czy też patrzą na przepychanki i tzw. bójki na żarty, zwłaszcza że dzieci zapytane o to, co się dzieje, odpowiadają z reguły: „My się tylko bawimy”. Problem ten dotyczy zwłaszcza młodszych dzieci, u których – szczególnie u chłopców – agresja pełni zwykle rolę rozwojową, a jej celem jest wypróbowanie swojej siły i własnych możliwości w rywalizacji z kolegami. Nie oznacza to, że mamy pozwolić na takie niebezpieczne zabawy. Warto na nie reagować, ale w takich przypadkach reakcja może się ograniczyć jedynie do przerywania tego zachowania, bez konieczności wyciągania konsekwencji czy powiadamiania innych osób.

Jak jednak odróżnić, czy zachowanie, które właśnie widzimy, jest taką zabawą czy też aktem agresji wobec innego dziecka? Mogą w tym pomóc następujące wskazówki:

- bójka na żarty zazwyczaj nie gromadzi widzów, podczas gdy prawdziwe bójki odbywają się w obecności tłumu kibiców;

- dzieci biorące udział w bójkach i przepychankach dla zabawy często się śmieją, ich twarze są rozluźnione, w przeciwieństwie do bójk na poważnie, którym towarzyszą: napięcie, wykrzywienie twarzy, płacz, zaczerwienione pięści itp.;
- w bójkach dla zabawy uczestniczy na ogół więcej dzieci, które w dodatku zmieniają często rolę i miejsca (kto ucieka, a kto goni, kto jest „na górze” – kto „na dole” itp.);
- po zakończeniu „zabawowych” bójek dzieci dalej bawią się ze sobą, nie obrażają się i nie odchodzą od siebie;
- nie mamy wcześniejszej informacji, że któreś z uczestniczących w tym zdarzeniu dzieci uprzednio często zachowywało się agresywnie.

Gdy mamy wątpliwość, warto zawsze zapytać dzieci. A jeśli odpowiedzą: „My tylko tak się bawimy”, można spytać, na czym ta zabawa polega i ocenić, czy jest ona rzeczywiście zabawą (jeśli dzieci są zmieszane i trudno im na to pytanie odpowiedzieć, można przypuszczać, że mamy jednak do czynienia z czymś poważniejszym).

Jak przerwać? Warto powiedzieć dzieciom: „Ta zabawa jest niebezpieczna, możecie sobie zrobić krzywdę”. Można też krótko wyjaśnić, na czym polega niebezpieczeństwo – unikajmy jednak długich przemów, moralizowania, a zwłaszcza straszenia. Czasem jest możliwe zaproponowanie dzieciom innej formy siłowej rywalizacji: siłowania się na rękę czy wspomnianej walki za pomocą papierowych albo styropianowych maczug lub przeciągania liny.

3.2. Jak postępować długofalowo?

Postępowanie długofalowe w dużym stopniu zależy od właściwego rozpoznania, z jaką sytuacją mieliśmy do czynienia, reagując doraźnie – czy jest to konflikt między równorzędnymi partnerami, który zakończył się agresywnie, czy też na przykład trwający długo proces przemocy. W tym miejscu raz jeszcze chcemy podkreślić, jak istotne jest posiadanie odpowiedniego zasobu wiedzy i rozumienie tych zjawisk oraz wymiana i analiza informacji w gronie pedagogicznym. Działania, które będą właściwe wobec jednych problemów, w przypadku innych nie odniosą oczekiwanego skutku lub wręcz sytuację pogorszą.

Mediacje jako szczególny rodzaj działań długofalowych

Mediacja jest szczególnym rodzajem postępowania, ponieważ nie operuje w zasadzie pojęciami „sprawca” i „ofiara”, zajmując się stronami konfliktu jako równorzędnymi partnerami w dochodzeniu do porozumienia. Z tego względu jest bardzo odpowiednia w sytuacjach konfliktów połączonych z incydentalnymi aktami agresji, w których uczestniczą strony o zbliżonych możliwościach.

Osobie interweniującej – nauczycielowi – często trudno jest w takich sytuacjach odpowiednio ocenić sytuację i z pełnym przekonaniem wydać sprawiedliwy werdykt

również dlatego, że strony konfliktu najczęściej w zupełnie inny sposób pamiętają i przedstawiają jego przebieg. Tym problemom może zapobiec mediacja.

Mediacja to dobrowolne i poufne porozumiewanie się stron w konflikcie w obecności bezstronnej i neutralnej osoby trzeciej – mediatora. Ma ona na celu dojście do ugody satysfakcjonującej obie strony konfliktu. Mediatorami w szkołach mogą być nauczyciele lub uczniowie – i jedni, i drudzy po ukończeniu specjalnego szkolenia.

Mediacja daje szerokie pole do działania i w praktyce szkolnej można ją wykorzystywać na dwa sposoby:

- jako doraźny sposób reagowania na zaistniałe problemy, pozwalający na ich szybkie wyjaśnienie, zrozumienie przyczyn i wypracowanie postępowania, które będzie im przeciwdziałać w przyszłości;
- jako pewną procedurę mediacyjną – formę rozmowy dotyczącą trudnych i spornych kwestii, wymagającą więcej czasu i wysiłku od jej uczestników.

Umiejętność doraźnego stosowania technik mediacyjnych to dla nauczyciela jedno z podstawowych narzędzi pracy z uczniami, służące między innymi usprawnianiu komunikacji, pozwalające na bieżąco rozwiązywać sytuacje konfliktowe. Ponadto mediacja uczy dzieci, że istnieje taki sposób rozwiązywania problemów, jako alternatywa dla agresji, i może on przynosić wymierne korzyści. Aby do tego doszło, warto w systemie szkolnym promować ten właśnie sposób rozwiązywania konfliktów. Jednym słowem: uczniowie, którzy zdecydują się rozwiązać agresywny konflikt między sobą na drodze mediacji, dojdą następnie do porozumienia i ustalą propozycje rekompensaty za doznane szkody, powinni być przez szkolny system w jakiś sposób wzmacniani (na przykład brakiem kary za swoje zachowanie). Mediacja jest też najkrótszym spośród działań długofalowych, a ponieważ podstawową jej zasadą jest dobrowolność, to każda ze stron (również mediator) ma możliwość przerwania mediacji, jeżeli nie widzi szans na wypracowanie porozumienia lub gdy nie będzie miała chęci na dalszy w niej udział. Z tego względu mediacja w opisanych sytuacjach powinna być pierwszą metodą z wyboru, ponieważ w razie niepowodzenia nie wyklucza możliwości zastosowania w następnym kroku innych technik interwencji.

Mediacja nie jest uniwersalną techniką, która rozwiąże wszystkie problemy związane z agresją i przemocą. Szczególnie bowiem w sytuacjach przemocy stosowanie mediacji między stronami nie jest dobrym rozwiązaniem. Mamy bowiem do czynienia ze znaczącą przewagą siły ze strony sprawcy i w tej sytuacji po pierwsze faktycznie niemożliwa jest rozmowa, w której obie osoby występują z równorzędnych pozycji, po drugie zaś rozmowa ta prawdopodobnie byłaby dla ofiary źródłem tzw. wtórnego zranienia.

3.3. Komu i jak pomagać?

Gdy analizujemy uczucia i potrzeby ofiar, sprawców i świadków agresji i przemocy szkolnej okazuje się, że wszyscy oni przeżywają silne, trudne emocje, mają niezaspokojone ważne potrzeby i w związku z tym wszyscy potrzebują pomocy – oczywiście właściwej dla siebie.

Postępowanie wobec ofiary agresji i przemocy

Postępowanie wobec dzieci, które stały się jednorazowymi obiektami agresywnych zachowań, będzie oczywiście zasadniczo różne od działań, które należy podjąć wobec ofiar przemocy rówieśniczej. Jak już wspomnieliśmy, agresja jako incydentalne zachowanie nie musi powodować znaczących szkód psychicznych, może natomiast w pewnych okolicznościach eskalować i przeradzać się w proces przemocy, który zawsze skutkuje dla jej ofiar poważnymi konsekwencjami psychologicznymi i społecznymi.

Dziecko, które stało się **ofiara agresji**, może potrzebować pomocy w większym lub mniejszym zakresie. Ofiara z pewnością zawsze potrzebuje odzyskać swoje terytorium, trzeba więc spowodować wycofanie się agresora (ma przestać szarpać, oddać to, co zabrał itp.), potrzebuje naprawienia szkody i zadbania o nienaruszalność granic na przyszłość, czasem potrzebuje też odreagowania trudnych emocji przez opowiedzenie komuś o tym, co ją spotkało.

Zawsze potrzebne jest powstrzymanie agresora, czasem wystarczy oprócz tego zainteresowanie się ofiarą oraz wyrażenie współczucia i zrozumienia dla niej: „Wyobrażam sobie, że to jest dla ciebie bardzo przykre” albo wyrażenie swojego zdania na temat zachowania agresora: „To nie w porządku, że tak robisz”.

W przypadku dzieci, które stały się ofiarami przemocy, sytuacja jest bardziej skomplikowana. **Ofiary przemocy** przeżywają wiele zmiennych uczuć – lęk, rozpacz, wstyd, bezradność, ale także złość i wściekłość. Sytuacje, które były ich udziałem, sprawiają, że tracą zaufanie do otoczenia, obwiniają siebie, a ich poczucie własnej wartości dramatycznie się obniża. Potrzebują przede wszystkim odreagowania swoich trudnych emocji, wsparcia, akceptacji i zrozumienia ze strony dorosłych oraz swoich rówieśników. Ich poczucie własnej wartości wymaga odbudowania, potrzebują też zwykle nauczenia się takich umiejętności w kontaktach z innymi, które pomogą im poradzić sobie z sytuacjami dokuczania czy ataku z ich strony.

W indywidualnej rozmowie z ofiarą przemocy:

- pozwól uczniowi opowiedzieć o tym, co go spotkało;
- nie oceniaj, okaż zrozumienie dla jego uczuć i zachowań;
- docień dotychczasowe sposoby radzenia sobie;
- poinformuj o działaniach, jakie zamierzasz podjąć;
- ustalcie wspólnie, jakie będą dalsze kroki rozwiązywania problemu.

Indywidualne rozmowy z ofiarami przemocy nie są dla nauczyciela łatwe; dzieci nie zawsze chcą opowiadać o tym, co je spotkało. Musimy więc pamiętać, że taka rozmowa jest ofierze niezbędna i stanowi dla niej pierwszą i podstawową pomoc.

Dzieci, które są ofiarami przemocy, potrzebują na nowo odnaleźć się w grupie. W tym celu:

- rozpoznaj sytuację w klasie, sprawdź, czy możesz liczyć choćby na grupkę osób, które ci w tym pomogą (powinny to być dzieci, które odgrywają w klasie pozytywną rolę i stworzą bezpieczną grupę dla pokrzywdzonego dziecka);
- jeśli brak takich dzieci, możesz poszukać dla dziecka będącego ofiarą przemocy atrakcyjnej grupy poza klasą (np. koło zainteresowań);
- stwórz sytuację, w której dzieci te mogą współpracować w realizacji jakiegoś zadania (najlepiej, aby było ono interesujące i mogło zakończyć się sukcesem);
- po zakończeniu wspólnej pracy pozwól dzieciom przedstawić innym jej efekty, doceniając je.

Postępowanie wobec agresorów i sprawców przemocy rówieśniczej

Sprawcami zachowań agresywnych będą czasem uczniowie, którzy użyli agresji w sposób incydentalny (niekiedy też tacy, którzy weszli w te role na dłużej), ale nie są uwikłani w trwający dłużej proces prześladowania jakiejś osoby lub grupy osób, dlatego też takich uczniów będziemy dla odróżnienia nazywać agresorami.

Postępowanie wobec agresorów i sprawców przemocy zaczyna się przede wszystkim od powstrzymania ich agresywnych zachowań. Nauczyciel powinien takiemu uczniowi zdecydowanie i jasno powiedzieć: „Nie wolno ci tego robić, ja na to nie pozwalam”. W przypadkach incydentalnych aktów agresji może to wystarczyć – oczywiście w połączeniu z wzięciem przez agresora odpowiedzialności za swoje zachowanie i naprawieniem ewentualnych szkód.

Gdy nauczyciel uzna, że potrzebna jest **rozmowa interwencyjna z agresorem** – np. gdy uczeń nie zdaje sobie sprawy, że zachował się agresywnie i nie bierze za to odpowiedzialności lub w sytuacjach, kiedy agresywne zachowania powtarzają się częściej – to przeprowadzając ją, powinien pamiętać, aby:

- powstrzymać się od obwiniania, zawstydzania, grożenia i potępienia w trakcie całej rozmowy;
- wyjaśniając mu powody, mówić o faktach, konkretnych zachowaniach – nie uogólniać;
- pozwolić mu opowiedzieć o swojej sytuacji;
- powiedzieć mu, jakie złamał normy i zasady oraz kto i jaką szkodę poniósł w związku z jego zachowaniem;
- powiedzieć, jakie poniesie konsekwencje (powinny być one powiązane z tym, co zrobił i zmierzać w kierunku naprawienia wyrządzonej szkody lub krzywdy; sposób, w jaki to robi, może być ustalony wspólnie z pokrzywdzonym);
- powiedzieć o dalszych krokach, jakie zamierza podjąć;
- podpisać ewentualnie ze sprawcą pisemny kontrakt określający jego zobowiązania oraz konsekwencje, jakie poniesie w przypadku niedotrzymania zawartej umowy;
- umówić się z nim na następne spotkanie w celu skontrolowania przestrzegania zawartych umów.

Rozmowy z takimi uczniami nie są łatwe dla nauczyciela, mogą jednak pełnić ważną rolę w procesie zmiany zachowań agresorów.

W długofalowym postępowaniu z agresorem warto pamiętać, że potrzebuje on akceptacji ze strony grupy rówieśniczej i dorosłych, możliwości wykazania się, osiągnięcia sukcesu, a także zdobycia umiejętności kontrolowania swoich emocji oraz radzenia sobie ze złością i frustracją, którą często przeżywa. Ważne, aby nauczył się umiejętności społecznych, empatii i zdobywania sympatii w grupie bez zachowań agresywnych. W pracy ze sprawcą przemocy warto dążyć do uświadomienia sobie przez niego norm, zasad oraz wartości. Inne formy długofalowego postępowania w stosunku do sprawców agresji i przemocy to:

- grupy edukacyjne dla sprawców agresji i przemocy (edukacja w zakresie zrozumienia problemu agresji i przemocy);
- grupy terapeutyczne dla sprawców (uczenie innego sposobu zaspokajania potrzeb, empatii, kontroli wyrażania emocji, klasyfikowania systemu wartości);
- włączanie sprawców przemocy w działania dla ograniczania przemocy.

Działania wobec świadków

W długofalowych działaniach – zwłaszcza w sytuacji przemocy – nie wolno zapominać o świadkach. Ich skomplikowana sytuacja psychologiczna została już wcześniej omówiona. Chcemy przypomnieć tylko, że przeżywają oni wiele wątpliwości i sprzecznych emocji i również oni potrzebują ze strony dorosłych pomocy, wsparcia i poczucia bezpieczeństwa. Ponadto to oni mogą być dla nauczycieli potencjalnymi sprzymierzeńcami w radzeniu sobie z problemami agresji i przemocy w szkole, pod warunkiem, że zostaną odpowiednio potraktowani.

Świadek – zwłaszcza świadek przemocy – musi przede wszystkim odreagować i uporządkować swoje trudne emocje związane z tymi sytuacjami. Potrzebuje też uporządkowania lub zdobycia wiedzy na temat zjawisk agresji i przemocy, tak aby mógł lepiej zrozumieć sytuację, w której bierze udział i swoje zachowanie.

Aby pomóc świadkom przemocy :

- pozwól im wyrazić swoje uczucia i opinie;
- nie obwiniaj ich o to, że nie pomogli ofierze;
- porozmawiaj z nimi na temat zjawisk agresji i przemocy;
- przypomnij obowiązujące w przypadku przemocy normy i zasady reagowania lub – jeśli takich nie było – wspólnie je ustalcie;
- ustalcie wspólnie dalsze działania i zasady współpracy w podobnych sprawach.

Rozmowy z rodzicami ofiar i sprawców agresji i przemocy

Rodzice dzieci, które stały się ofiarami agresji i przemocy, przeżywają wiele, często sprzecznych, uczuć i emocji: przykrość, złość na sprawcę, pretensje do szkoły i nauczycieli,

którzy według nich nie zapobiegli temu, co się stało, lęk przed powtórzeniem się podobnych wydarzeń, a często również żal i pretensje do własnego dziecka, które nie potrafiło poradzić sobie z prześladowaniem czy dokuczaniem. Z tego względu zazwyczaj nie są w stanie ani pomóc swojemu dziecku, ani też podjąć innych racjonalnych działań.

Rozmowy z rodzicami w takich sytuacjach prowadzone są zawsze, warto jednak, by nie były one dla szkoły tylko formalnością, a ich przebieg zapewniał pomoc i wsparcie (czasem potrzeba na to kilku spotkań). By tak się stało, w rozmowie z rodzicami prześladowanego ucznia:

- poinformuj ich o tym, co się wydarzyło;
- doceń fakt, że przyszli porozmawiać na ten temat;
- pozwól im wyrazić swoje uczucia; spróbuj je zrozumieć, choćby były bardzo trudne (np. żal i pretensje do szkoły, nauczycieli);
- nie obwiniaj ich (o brak działania, o to, że za późno zgłaszają sprawę itp.);
- poinformuj o obowiązujących w szkole procedurach w takiej sytuacji;
- zaproponuj rozwiązania i uzgodnij z nimi działania, jakie zamierzasz podjąć;
- udziel informacji, gdzie mogą uzyskać specjalistyczną pomoc dla siebie i dla swojego dziecka.

Rozmowy z rodzicami agresorów prowadzone są bardzo często, choćby z tego względu, że szkoła jest zobowiązana informować rodziców o negatywnych zachowaniach ich dzieci. Problem jednak w tym, w jaki sposób prowadzona będzie taka rozmowa. Rodzic dziecka, które zachowało się agresywnie, jest sfrustrowany i zdenerwowany, trudno mu uwierzyć w to, co się stało (stąd często zaprzecza lub obwinia innych bądź szkołę), zazwyczaj ma też poczucie winy, że nie sprawdził się jako ojciec/matka. Ponadto należy pamiętać, że agresorzy szkolni to często dzieci z rodzin, w których jest przemoc, dlatego też rozmawiając z ich rodzicami będziemy mieć często do czynienia albo ze sprawcami przemocy domowej, albo też z jej ofiarami, które same potrzebują pomocy. Stąd rozmowa taka stawia przed prowadzącym ją nauczycielem bardzo wysokie wymagania i warto do jej przeprowadzenia się przygotować – nabrać dystansu, w razie potrzeby skonsultować się wcześniej z inną osobą, wiedzieć dokładnie, co chcemy przekazać, być też zaopatrzonym w niezbędne informacje, np. na temat możliwych form pomocy dziecku lub rodzinie oraz miejsc, w których można tę pomoc uzyskać.

W rozmowie z rodzicami sprawcy agresji i przemocy powinna znaleźć się:

1. Informacja, dlaczego zaproszono ich na rozmowę.
2. Wymiana informacji o sytuacji dziecka.
3. Ustalenie dalszego postępowania jako podstawy do wspólnego sformułowania propozycji kontraktu dla dziecka:

- Jakie cele sobie stawiacie (np. ma przestać przezywać kolegów, ma zaprzestać wymuszania pieniędzy)?
- Jakie przywileje i na jaki czas traci dziecko w związku z tym, co robiło w domu i w szkole (np. w domu – nie może spotykać się z kolegami po lekcjach, w szkole – nie bierze udziału w wycieczkach)?
- Jakie zachowania będą podlegały kontroli w domu i w szkole (np. w domu – określone pory powrotu do domu, w szkole – obecność na lekcjach, spóźnienia)?
- Jakich szczególnych zasad zachowania ma przestrzegać (np. w domu – wraca o ustalonej godzinie, w szkole – nie opuszcza lekcji)?
- Jakie konsekwencje poniesie w przypadku złamania ustalonych zasad i umów?
- Jakie będą zasady współpracy rodziców i szkoły (np. rodzice uprzedzają wychowawcę, kiedy dziecko będzie nieobecne, wychowawca jak najszybciej informuje rodziców o nieobecności dziecka na lekcji, raz w tygodniu spotykamy się i rozmawiamy, jak nam idzie)?

4. SZKOLNY SYSTEM PRZECIWDZIAŁANIA AGRESJI I PRZEMOCY – PRZYGOTOWANIE, OPIS I WDRAŻANIE

Kolejny krok to zaprojektowanie i opracowanie działań szkolnych związanych z rozwiązywaniem problemów agresji i przemocy, czyli – opisanie systemu.

Na wstępie należy zaznaczyć, że w większości szkół pewne zapisy już istnieją: szkoły zobowiązane są zresztą do ich sformułowania przepisami zewnętrznymi (np. uregulowania zawarte w podstawie programowej¹ czy obligatoryjne wprowadzenie do szkół wszystkich typów programów profilaktyki problemów dzieci i młodzieży, zawierających m.in. opracowane strategie działań interwencyjnych, szczególnie dotyczące zapobiegania zachowaniom problemowym, w tym agresji i przemocy²). Zakładamy więc, że wcześniejsze dokonanie diagnozy dotychczasowych sposobów reagowania na agresję i przemoc oraz istniejących w tym zakresie ustaleń formalnych pozwoliło nam zorientować się, jakich zapisów brakuje, a które z istniejących należy zmienić lub udoskonalić.

System powinien obejmować wszystkie istotne dla danej placówki problemy i kwestie związane z agresją i przemocą, a ponieważ każda szkoła ma własną specyfikę oraz zróżnicowane potrzeby i możliwości, to również kształt systemu – pomimo pewnych wspólnych założeń – będzie miał w poszczególnych szkołach indywidualny charakter. Dlatego też nie istnieją gotowe, jednakowe dla wszystkich szkół rozwiązania i schematy postępowania, istnieją jednak pewne wspólne zasady, które pozwolą taki system zaprojektować.

Etapy pracy nad szkolnym systemem przeciwdziałania agresji i przemocy są następujące:

4.1. Przygotowanie i zaplanowanie działań

Przygotowanie i zaplanowanie działań prawdopodobnie zajmie około jednego semestru. To czas na zebranie niezbędnych materiałów, dokonanie diagnozy sytuacji szkolnej, wstępną edukację wszystkich uczestników na temat agresji i przemocy (tak, aby osiągnąć pewien sposób wspólnego zrozumienia problemu), skontaktowanie się z osobami, które mogą być pomocne (specjaliści spoza szkoły lub przedstawiciele lokalnych służb społecznych), wstępne opracowanie harmonogramu dalszych działań.

¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. Nr 51, poz.458 oraz Dz.U. z 2003 r. Nr 210, poz. 2041).

² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 31 stycznia 2002 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ramowych statutów publicznego przedszkola oraz publicznych szkół (Dz.U. Nr 10, poz.96).

4.2. Opracowanie, sformułowanie i opisanie podstaw działania systemu

Uważamy, że **wszystkie istotne kwestie** (np. normy i zasady, procedury, stosowane konsekwencje, zasady współpracy z rodzicami i uczniami, sposób wymiany informacji na temat agresywnych zachowań uczniów, formy dalszej edukacji i pomocy dla wszystkich uczestników) **powinny zostać zawarte w jednym dokumencie**, niezależnie od tego, że pojedyncze zapisy znajdowały się – i być może nadal będą się tam znajdować – w różnych szkolnych dokumentach, np. w programie wychowawczym, statucie szkoły, szkolnym programie profilaktyki, różnego rodzaju regulaminach.

Szczegółowy sposób uporządkowania treści zawartych w tym dokumencie – części, rozdziały itp. – może mieć różny charakter w poszczególnych szkołach. Poniżej krótko omówimy najważniejsze zagadnienia, które powinny się w nim znaleźć.

• System norm i zasad obowiązujących w szkole

Jedną z podstawowych metod radzenia sobie z agresją w szkole jest stworzenie przewidywalnego dla uczniów środowiska wychowawczego, które określa jasne zasady, normy i reguły, a także konsekwencje w przypadku ich łamania. W sposób formalny normy i zasady szkolne określa zazwyczaj statut szkoły. Aby jednak skutecznie rozwiązywać problemy agresji i przemocy w szkole, konieczne są bardziej szczegółowe umowy i regulacje. Większość szkół posiada regulaminy szkolne, które w pewnym stopniu spełniają taką rolę.

Aby te zasady były użyteczne, warto zadbać o ich jasne i precyzyjne brzmienie – niech będą to raczej konkretne ustalenia na poziomie faktów i zachowań, a nie ogólne zasady (np. „zachowujemy się kulturalnie”). Skuteczność wypracowanego kodeksu zależy jednak również od tego, czy będzie on na co dzień obecny w życiu szkoły – umieszczony w widocznym miejscu, często przypominany i utrwalany – oraz od tego, czy osoby pracujące w szkole same będą go przestrzegać.

Oprócz zasad i kontraktów ogólnoszkolnych również na poziomie poszczególnych klas warto ustalić obowiązujące w nich umowy. Kontrakt klasowy może stanowić odpowiedź na specyficzne problemy istniejące w klasie, mogą w nim być również zawarte specyficzne sposoby komunikacji, konkretne konsekwencje.

W grupie klasowej może dojść do bezpośredniej, osobistej umowy, co nie jest możliwe na terenie całej szkoły, gdzie najczęściej obowiązują z góry podane reguły. Już na etapie ustalania i umawiania się na normy klasowe uczniowie uczą się wielu pożytecznych umiejętności interpersonalnych – negocjowania, słuchania innych, obrony własnego zdania itp. Ustalanie i przestrzeganie norm klasowych ma głębokie konsekwencje psychologiczne, gdyż sprzyja ich internalizacji np. poprzez fakt, że uczniowie mogą doświadczyć pożytku płynącego z kierowania się nimi w życiu

grupowym. Tym samym stają się autentycznymi strażnikami tych norm, dlatego że je sprawdzili i widzą ich przydatność w życiu klasy, a nie tylko dlatego, że tak nakazują przepisy.

• System nagród i konsekwencji

Statut każdej szkoły zawiera zapisy dotyczące nagród, kar i konsekwencji dla uczniów; są one fragmentem wewnątrzszkolnego systemu oceniania, klasyfikowania i promowania. Celowo posługujemy się w tym opracowaniu wyłącznie terminem „konsekwencje”, ponieważ:

Kara zakłada, że osoba, która zostanie jej poddana, dozna przykrości lub nieprzyjemności. Kary często nie są związane z niewłaściwym zachowaniem, są przejawem siły, mogą doraźnie odstraszać, lecz na dłuższą metę uczą unikania odpowiedzialności. Często odbierane są jako niesprawiedliwe, budzą poczucie krzywdy i chęć odwetu.

Konsekwencje są bezpośrednio związane z zachowaniem ucznia, uczą odpowiedzialności, wskazują i stymulują właściwe zachowania. To szczególnie warto podkreślić, gdy mamy do czynienia z dziećmi i młodymi ludźmi, których chcemy przecież wychować do życia bez agresji i przemocy.

W systemie szkolnym można wyróżnić trzy typy konsekwencji:

a) Konsekwencje naturalne

Są naturalnym, bezpośrednim skutkiem zachowania ucznia. Interwencja nauczyciela nie jest tu potrzebna; może on jedynie pozwolić uczniowi na ich doświadczenie, ewentualnie wskazać na ich związek z niewłaściwym zachowaniem („To naturalne, że kolega, którego uderzyłeś, nie chce teraz z tobą rozmawiać, być może potrzebuje trochę czasu, żeby ci wybaczyć”). „Nie jest możliwe, żebyś teraz wszedł do sali gimnastycznej, ponieważ nie pamiętałeś o przyniesieniu odpowiednich butów”). Koniecznym warunkiem ich skuteczności jest konsekwencja nauczycieli.

b) Konsekwencje logiczne

Są ściśle związane z sytuacją lub zachowaniem, zapewniają respektowanie praw, wzajemny szacunek i poczucie sprawiedliwości, a ich celem jest doświadczenie przez ucznia odpowiedzialności za to, co zrobił. Logiczne konsekwencje powinny zapewniać wyrównanie lub zminimalizowanie poniesionej przez innych krzywdy lub szkody; mogą też zmierzać w kierunku lepszego zrozumienia przez ucznia swojego zachowania i jego skutków.

W odpowiednim ustaleniu logicznych konsekwencji może pomóc odpowiedź na pytania:

- a) Jakie normy i zasady zostały złamane?
- b) Kto i jaką szkodę lub jakiej doznał krzywdy?

Konsekwencje logiczne można podzielić na kilka typów:

- uznanie swojej odpowiedzialności – przeproszenie (nie może być zdawkowe, nie jest to też usprawiedliwienie się);
- naprawienie szkody (głównie w przypadku szkód materialnych i rzeczowych);
- zminimalizowanie skutków swojego zachowania (np. uczeń przepisuje lekcje koledze, który ma złamaną rękę na skutek jego uderzenia);
- zadośćuczynienie (np. zrobienie czegoś na rzecz pokrzywdzonego, zrobienie czegoś pożytecznego na rzecz szkoły w przypadku zniszczenia sprzętu szkolnego);
- odebranie przywilejów – najlepiej takich, które wiążą się z niewłaściwym zachowaniem (np. uczeń, który często zachowuje się agresywnie na przerwie, może mieć odebrany przywilej spędzania przerwy bez nadzoru);
- pogłębienie zrozumienia swojego zachowania i jego skutków (np. zapoznanie się z obowiązującymi zasadami lub ich utrwalenie, różnego rodzaju wypowiedzi pisemne skłaniające do refleksji nad sytuacją, przygotowanie gazetki, zajęć na godzinę wychowawczą);
- skorzystanie przez ucznia z odpowiednich form edukacji lub pomocy (grupy edukacyjne na temat problemu agresji, grupy socjoterapeutyczne, konsultacje ze specjalistami lub pomoc indywidualna).

c) Konsekwencje regulaminowe

Wynikają z ustalonych na poziomie szkoły konsekwencji i procedur dyscyplinarnych obowiązujących w przypadku agresji i innych niewłaściwych zachowań i mają – w tradycyjnym rozumieniu – najwięcej wspólnego z karami.

Warto jednak pamiętać nie tylko o powstrzymaniu zachowań agresywnych, ale również o promowaniu zachowań prospołecznych, związanych z kontaktem z innymi ludźmi, a także z przestrzeganiem norm i reguł życia grupowego. Dzieci, które same przestrzegają obowiązujących w szkole przepisów i ustaleń, powinny być za to szanowane i doceniane. To budzi pozytywne uczucia wśród członków szkolnej społeczności i często jest bardziej skuteczne od piętnowania zachowań niewłaściwych.

Powstrzymanie zachowań agresywnych z konieczności jest formą konfrontacji i wywołuje napięcia, dlatego tym bardziej ważne jest promowanie i wzmacnianie choćby drobnych pozytywnych zachowań wspierających innych.

• Procedury i zasady interwencji oraz postępowania nauczycieli w przypadkach agresji i przemocy

Obowiązujące w szkole zasady i procedury reagowania muszą być jasne, zrozumiałe dla wszystkich i – oczywiście – zgodne z prawem. Pewne procedury szkoła ma obowiązek posiadać, np. zapis w statucie dotyczący reagowania na sytuacje agresji i przemocy, a także zapis dotyczący zakazu używania telefonów komórkowych do nagrywania

innych osób bez ich zgody lub robienia im zdjęć³, chociaż ich szczegółową treść opracowuje i zatwierdza samodzielnie. Niektóre procedury postępowania i współpracy ze służbami publicznymi zostały nałożone na szkołę obowiązującymi aktami prawnymi, np. obowiązek zawiadomienia policji we wszystkich stwierdzonych przypadkach przemocy wobec dzieci⁴ czy sądu – w przypadkach powzięcia podejrzenia popełnienia przestępstwa z użyciem przemocy wobec członków rodziny⁵.

Nie sposób określić dokładnie, jakie szczegółowe procedury będą w konkretnej szkole potrzebne. Z pewnością będzie to procedura doraźnej reakcji na agresję oraz zasady i procedury reagowania długofalowego w przypadku agresji i przemocy. Często w konkretnej szkole potrzebne są bardziej szczegółowe i specyficzne procedury, np. reagowania nauczycieli w przypadku fali uczniowskiej. Warto również ustalić niezbędne procedury reagowania dla personelu niepedagogicznego szkoły.

Istnienie w szkole określonych, wspólnych procedur reagowania i postępowania ma znaczenie nie tylko jako uporządkowanie i ujednolicenie sposobów działań. Już samo istnienie procedur (pod warunkiem, że są znane uczniom i rodzicom) często działa profilaktycznie, a w przypadku konieczności ich zastosowania nauczyciel spotyka się na ogół z mniejszym oporem uczniów i rodziców (świadomość, że to, co robi, to „nic osobistego”, po prostu takie są w szkole procedury).

• **Formy edukacji i pomocy dla wszystkich uczestników życia szkolnego – nauczycieli, uczniów i rodziców**

Wspomnieliśmy już, że działania systemowe mają obejmować całą społeczność szkolną – nauczycieli, rodziców i uczniów. Każda z tych grup powinna uczestniczyć w zajęciach edukacyjnych na temat agresji i przemocy, a osoby, które potrzebują pomocy, powinny mieć możliwość jej otrzymania. Trzeba więc przewidzieć, zaplanować i krótko opisać, jakie formy edukacji na ten temat przewiduje się w szkole. I znów – takie zapisy i formy działań prawdopodobnie w szkole już istnieją, zwłaszcza dotyczące edukacji profilaktycznej dla uczniów (np. w szkolnym programie profilaktyki) czy też wewnątrzszkolnego doskonalenia nauczycieli; może to być okazja, aby je przeanalizować, uaktualnić lub zmienić.

a) **nauczyciele**

Chociaż szkoły poszukują przede wszystkim edukacji i pomocy dla uczniów, z którymi są problemy, to jednak z punktu widzenia działań systemowych najpierw należy zajmować się tymi, którzy mogą pomóc innym – czyli nauczycielami.

³ Rozporządzenie MEN z 15 lutego 1999 r. w sprawie ramowego statutu szkoły podstawowej i gimnazjum.

⁴ Ustawa z 26 października 1986 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. z 2002 r. Nr 11, poz. 109 i Nr 58, poz. 542, z 2003 r. Nr 137, poz. 1304 i Nr 223, poz. 2217, z 2005 r. Nr 169, poz. 1413, z 2006 r. Nr 220, poz. 1600, z 2007 r. Nr 112, poz. 766 oraz z 2008 r. Nr 145, poz. 917).

⁵ Między innymi: Ustawa z 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. Nr 180, poz. 1493) ogłoszona 20 września 2005 r.

Podstawowym zapleczem w tej dziedzinie dla pojedynczego nauczyciela mogą być takie formy wsparcia merytorycznego lub osobistego, jakie są możliwe na poziomie danej szkoły, na przykład:

- profesjonalne szkolenia na temat systemowego rozwiązywania problemów agresji i przemocy;
- szkolenia dotyczące prowadzenia edukacji profilaktycznej wśród uczniów;
- grupy wsparcia merytorycznego i emocjonalnego dla nauczycieli;
- zespoły nauczycieli do różnych zadań (zespoły wychowawcze lub zadaniowo-problemowe czy interwencyjne), które mogą służyć wymianie informacji i doświadczeń lub wypracować wspólny sposób działania i postępowania w stosunku do uczniów;
- indywidualne konsultacje z pedagogiem lub psychologiem szkolnym.

Ważne jest, aby prowadzone dla nauczycieli szkolenia dotyczące agresji i przemocy były praktycznymi warsztatami, a nie tylko teoretycznymi wykładami. Ich skuteczność zależy również w ogromnym stopniu od tego, czy wszyscy nauczyciele (a także inni pracownicy danej szkoły) zostaną nimi objęci.

b) uczniowie

Skoro edukacja na temat agresji i przemocy potrzebna jest nauczycielom, to tym bardziej potrzebują jej uczniowie. Podczas zajęć na ten temat mogą przede wszystkim dowiedzieć się, czym jest agresja i przemoc, ponieważ właśnie brak wiedzy utrudnia rozpoznawanie problemów i reagowanie. Uczniowie mogą też uświadomić sobie, jakie skutki powoduje przemoc i nauczyć się lepszego rozumienia uczuć innych osób. Mogą wreszcie ćwiczyć ważne umiejętności psychologiczne i społeczne, takie jak: rozwiązywanie konfliktów, kontrolowanie swojej złości, obrona siebie i innych w sytuacji przemocy.

Zajęcia tego typu z pewnością mogą opracować i poprowadzić pedagodzy lub psychologowie szkolni, ale wówczas będą to z konieczności zajęcia pojedyncze dla poszczególnych klas, zamiast cyklicznych spotkań dla większości, tak ważnych w systemie edukacji. Najlepiej, jeśli podobne zajęcia prowadzi wychowawca klasy – wtedy zyskują one dodatkowy walor wychowawczy i integrujący.

Prowadzenie zajęć psychoedukacyjnych wg sprawdzonych i skutecznych programów przez przeszkolonych w tym kierunku nauczycieli zwiększa szansę ich powodzenia, daje też możliwość integracji społeczności szkolnej wokół podobnych treści oraz wartości. Istnieją gotowe programy zajęć psychoedukacyjnych czy psychoprofilaktycznych, zawierające opracowane przez specjalistów scenariusze zajęć. Nauczyciele mogą wziąć udział w odpowiednich szkoleniach, które przygotują ich do prowadzenia takich zajęć.

Samodzielnie opracowywane scenariusze niewątpliwie angażują w ich przygotowanie nauczycieli uczących w danej szkole, mogą mieć jednak bardzo różną zawartość

merytoryczną – zależną od kompetencji autorów – a co za tym idzie, ich wartość też może być różna. Zazwyczaj również skuteczność takich autorskich scenariuszy nie jest sprawdzana. Warto też wspomnieć o złej praktyce korzystania z materiałów niewiadomego autorstwa i o niesprawdzonej wartości merytorycznej.

Oprócz edukacji profilaktycznej pojedynczy uczniowie – zwłaszcza ofiary lub sprawcy przemocy – potrzebują pomocy lub wsparcia. Zazwyczaj otrzymują je w kontaktach indywidualnych z nauczycielem lub pedagogiem szkolnym, w niektórych szkołach możliwe jest jednak zorganizowanie innych, systematycznych, grupowych form pomocy ofiarom lub sprawcom.

Niektóre szkoły mogą na swoim terenie zorganizować grupy dla ofiar przemocy, prowadzone najczęściej przez pedagoga lub psychologa. Ich zadaniem jest:

- stworzenie ofiarom przemocy możliwości współpracy i nawiązywania kontaktów z rówieśnikami;
- umożliwienie odreagowania i zrozumienia swoich uczuć;
- uczenie się umiejętności zachowań asertywnych – odmawiania, prośenia o pomoc, obrony siebie, wyrażania własnego zdania itp.;
- dowartościowanie, odbudowanie poczucia własnej wartości.

Sprawca agresji i przemocy potrzebuje umiejętności kontrolowania swoich zachowań oraz radzenia sobie ze złością i frustracją, które często przeżywa. Istotne jest, aby nauczył się umiejętności społecznych, empatii i zdobywania sympatii w grupie bez zachowań agresywnych. W pracy ze sprawcą przemocy warto też dążyć do tego, by uświadomił sobie obowiązujące normy, zasady oraz wartości.

Uczniowie, którzy częściej niż inni zachowują się agresywnie, potrzebują często edukacji i pomocy w zakresie zrozumienia problemu agresji i przemocy, uświadomienia sobie, w jaki sposób zachowania agresywne krzywdzą innych. Uczenie się tego rodzaju umiejętności psychologicznych i społecznych najskuteczniej przebiega w grupie, ponieważ dodatkowo można wtedy wykorzystać mechanizmy grupowe i zjawisko uczenia się od rówieśników. Z tego względu różnego rodzaju grupy psychoedukacyjne i psychokorekcyjne dla agresorów i sprawców przemocy rówieśniczej stanowią niezwykle ważną formę pomocy dla tych uczniów i w miarę możliwości warto w szkole przewidzieć utworzenie takich grup.

b) rodzice

Dostarczanie rodzicom informacji na temat zjawisk agresji i przemocy jest również bardzo istotne. Na terenie szkoły ma ono ze zrozumiiałych względów inny charakter niż edukacja uczniów czy nauczycieli. Najczęściej przybiera postać różnego rodzaju konsultacji, wykładów, pogadanek czy dyskusji, prowadzonych przez kompetentne osoby. Można pomyśleć również o innych formach – choćby organizowaniu grup edukacyjnych lub grup wsparcia dla rodziców, opracowaniu ulotek informujących np. o sygnałach, na podstawie których można rozpoznać ofiary i sprawców przemocy lub zawierających adresy i numery

telefonów instytucji, w których mogą uzyskać oni specjalistyczną pomoc dla siebie lub swoich dzieci.

• Dodatkowe działania edukacyjno-integrujące dla całej społeczności szkolnej lub lokalnej – konferencje i inne akcje szkolne na temat problemu agresji w szkole, przedstawienia, konkursy, festyny itp.

W szkolnym systemie rozwiązywania problemów agresji i przemocy różnego rodzaju działania akcyjne mogą odegrać ważną rolę. Najczęściej mają one miejsce na forum szkoły i w związku z tym sprzyjają zaangażowaniu w nie poszczególnych klas, nauczycieli, uczniów i rodziców. Ze względu na formę przekazu, zazwyczaj plastyczną, literacką lub muzyczną, mogą wywierać duże wrażenie i sprzyjać bardziej emocjonalnemu odbiorowi. Stanowią też wyraźny sposób zmanifestowania przez szkołę swojego stanowiska w tych sprawach. Dlatego też szkoły często stosują podobne formy działań. Warto jednak pamiętać, by nie zastąpiły one innych, bardziej systematycznych oddziaływań.

Oprócz wymienionych najistotniejszych elementów nasz opis systemu może i powinien zawierać również ustalenia dotyczące:

- sposobów gromadzenia i wymiany informacji na temat zachowań agresywnych uczniów;
- sposobów dokumentowania podejmowanych interwencji i działań;
- zasad i sposobów współpracy ze środowiskiem lokalnym;
- ważnych zmian i decyzji organizacyjnych (np. sposobu organizacji dnia szkolnego, nadzoru nad uczniami);
- planu i harmonogramu wdrażania działań.

Na zakończenie chcemy podzielić się jeszcze kilkoma praktycznymi wskazówkami co do najbardziej, w naszym przekonaniu, skutecznej metody ustalenia i sformułowania wszystkich powyższych kwestii.

Wewnętrzna polityka szkoły wobec zjawiska przemocy jest skuteczna tylko wówczas, kiedy stanowi wspólną decyzję grona nauczycielskiego. Sytuacja, w której nad projektem działań pracuje tylko wąski zespół nauczycieli (zazwyczaj wyznaczony przez dyrekcję szkoły), a ostateczne decyzje podejmowane są bez konsultacji z pozostałą częścią grona, powoduje najczęściej duży opór i pozorowanie działań. Powstanie i wdrożenie skutecznego systemu przeciwdziałającego przemocy wymaga włączenia do niego zarówno wszystkich nauczycieli, jak i pracowników niepedagogicznych szkoły. Nie wszyscy będą zaangażowani w tym samym stopniu, jednak powinni znać i akceptować przygotowany projekt systemu oraz być odpowiedzialni za jego współtworzenie.

Ponieważ, jak wielokrotnie wspominaliśmy, podstawą do wspólnych działań jest podobne zrozumienie problemu, dobrą okazją do zainicjowania zmiany może być wspólny udział grona pedagogicznego w szkoleniu na temat agresji i przemocy. Już w trakcie jego trwania zazwyczaj pojawia się wiele pytań (a czasem również

odpowiedzi) dotyczących konkretnych rozwiązań. Warto te kwestie spisać – rozwiązania będą stanowić ważną część naszego systemu. Ponadto wszystkie osoby, które brały kiedykolwiek udział w dobrze prowadzonych zajęciach warsztatowych wiedzą, że dodatkowym ich efektem jest pojawienie się nowych pomysłów i chęci do działania – na tej fali łatwiej jest podejmować nowe przedsięwzięcia.

Nad **wstępnym szkicem systemu** będzie pracować prawdopodobnie jakaś **grupa robocza** – warto zadbać o to, aby znalazły się w niej osoby:

- zainteresowane takim działaniem (zamiast wyznaczonych przez dyrekcję);
- reprezentujące różne grupy nauczycieli (nauczanie zintegrowane, świetlica, tzw. nauczyciele przedmiotowi, wf., itd.);
- znaczące dla systemu z punktu widzenia funkcji i roli pełnionej w szkole – na pewno dyrektor lub jego zastępca, pedagog lub psycholog szkolny (dyrektor nie musi angażować się osobiście w większość działań, jednak niezbędne z jego strony jest przekonanie co do potrzeby takich działań oraz gotowość do ich wspierania).

Sformułowanie wstępnej wersji projektu systemu powinno być poprzedzone konsultacjami zespołu roboczego z różnymi grupami osób uczestniczących w życiu szkolnym: przedstawicielami rodziców (np. radą rodziców), uczniów (np. samorządem uczniowskim), a także personelem niepedagogicznym; konsultacje te mogą mieć zarówno formę ustną, jak i pisemną. Warto również rozmawiać na ten temat z pojedynczymi rodzicami lub uczniami, a także z całymi klasami podczas godzin wychowawczych. Wprawdzie to nauczyciele decydują o ostatecznym kształcie działań systemowych, bo to oni mają najwięcej kompetencji merytorycznych w tym zakresie, ale samo włączenie innych osób do prac nad jego powstawaniem ułatwia późniejsze wprowadzenie zmian.

Wstępny projekt opisu systemu powinien trafić do ponownej konsultacji – przede wszystkim do **wszystkich** członków rady pedagogicznej, ale także do przedstawicieli pozostałych grup z prośbą, aby zapoznali się z nim i dołączyli uwagi, koniecznie w formie pisemnej. Po ich analizie i ewentualnym uwzględnieniu grupa robocza opracowuje ostateczną wersję opisu systemu profilaktyki agresji i przemocy, który powinien być następnie formalnie zatwierdzony przez radę pedagogiczną. Pamiętajmy jednak o tym, że dokument ten jest przede wszystkim wewnętrzną umową pomiędzy pracownikami szkoły. Podpisanie go oznacza zobowiązanie się poszczególnych osób do dotrzymania warunków umowy.

4.3. Ogłoszenie i wprowadzenie systemu

Kiedy mamy już szczegółowo zaplanowane i opisane wszystkie działania, a rada pedagogiczna zatwierdziła ostateczną wersję zapisów, możemy przejść do wprowadzenia systemu w życie. Również to warto szczegółowo zaplanować – dobrym momentem do ogłoszenia wprowadzenia szkolnego systemu może być początek roku szkolnego albo też początek nowego semestru. Można wtedy zorganizować ogólne zebranie rodziców, podczas którego dyrektor szkoły uroczysto ogłosi wprowadzenie systemu profilaktyki

agresji i przemocy. Na tę okazję warto przygotować i odczytać podczas zebrania zwięźle sformułowane stanowisko szkoły wobec problemu (zawierające również podstawowe zasady działania), które może stanowić swoistą preambułę do całego dokumentu opisującego system.

Następnie należałoby w bardziej szczegółowy sposób poinformować rodziców o procedurach i sposobach działań; to zadanie dla wychowawców, którzy podczas zebrań mogą również przedstawić je rodzicom w formie pisemnej i prosić o potwierdzenie podpisem, że się z nimi zapoznali.

Procedury powinni poznać również uczniowie; warto też, aby były one ogólnie dostępne, np. w bibliotece szkolnej i pokoju nauczycielskim.

4.4. Monitorowanie i utrzymanie systemu

Działania systemowe w zakresie profilaktyki agresji i przemocy są długoterminowe. W wielu szkołach zapomina się o tym, że samo ogłoszenie, choćby najlepszego, systemu nie gwarantuje na zawsze jego trwałości i skuteczności. Aby działania były skuteczne, muszą być systematyczne, w związku z tym należy stale przypominać uczniom, rodzicom i nauczycielom podstawowe zasady i założenia oraz obowiązujące zasady i procedury. Należy też zapoznać z nimi nowych uczniów, nauczycieli i rodziców.

Przydatne jest powołanie zespołu osób, który obejmie merytoryczny nadzór nad przebiegiem wdrażania i przestrzegania ustalonych procedur; w początkowym okresie wdrażania systemu przyda się czasem konsultant merytoryczny spoza szkoły – np. kompetentny psycholog.

Nie należy zwlekać z prowadzeniem spotkań przeglądowych i sprawdzających. Szczególnie na początku ważne jest dokładne sprawdzanie, czy system działa, a więc jego monitorowanie i kontrolowanie.

Szczególnie istotna jest kontrola zachowań agresywnych. Aby można było poddać ją analizie, warto w początkowym, przejściowym okresie:

- rejestrować zachowania agresywne oraz sposoby reagowania i rozwiązania problemu;
- przypominać nauczycielom i członkom personelu, aby to robili;
- dbać, by istotne informacje na temat uczniów i ich agresywnych zachowań były dostępne dla całego personelu.

Jakich zmian można się spodziewać po wprowadzeniu systemu? W pierwszym, przejściowym okresie może niekiedy wzrosnąć liczba obserwowanych i zgłaszanych przypadków agresji i przemocy, nie oznacza to jednak, że działania nie przynoszą oczekiwanych skutków. Wprost przeciwnie – świadczy to raczej o tym, że jesteście

bardziej wrażliwi na takie sytuacje albo też, że na tyle wzrosło poczucie bezpieczeństwa dzieci i rodziców, że przypadki takie są ujawniane.

Następujące wskaźniki mogą świadczyć o pozytywnych efektach wprowadzonych działań:

Nauczyciele

- pełnią skutecznie dyżury;
- mają czas na rozmowy z uczniami, zwracają uwagę na uczniów, którzy mają problemy;
- traktują uczniów życzliwie i z szacunkiem;
- szybko reagują na każde zachowanie agresywne;
- reakcja jest zdecydowana, stanowcza, lecz nie agresywna;
- rozpoznają przemoc i prowadzą w takich przypadkach właściwe działania;
- mają między sobą dobre relacje i traktują się z szacunkiem;
- konflikty w gronie pedagogicznym rozwiązywane są w sposób konstruktywny.

Uczniowie

- mówią nauczycielom o sytuacjach agresji i przemocy wobec innych lub siebie;
- cenią współpracę i okazują sobie akceptację;
- nie zdobywają pozycji w klasie za pomocą zachowań agresywnych;
- osobom zachowującym się agresywnie dają do zrozumienia, że te zachowania nie są przez nich akceptowane;
- czynnie reagują na zachowania agresywne i stosowanie przemocy – mówią o nich dorosłym, sprzeciwiają się wprost sprawcom, pomagają ofiarom agresji i przemocy.

Rodzice

- natychmiast informują szkołę w przypadku przypuszczeń, że ich dziecko stało się ofiarą przemocy lub stosuje przemoc wobec innych;
- współpracują ze szkołą w takich sytuacjach.

5. ZAPLECZE – CZYLI O WSPÓŁPRACY ZE ŚRODOWISKIEM LOKALNYM

Każde działanie systemowe zakłada korzystanie z zaplecza zewnętrznego. Z doświadczeń wielu szkół wynika, że zbyt długie wahanie przed zwróceniem się o pomoc z zewnątrz powodowało eskalację problemu, podczas gdy szybka interwencja często zapobiegała poważniejszym kłopotom. Ponadto korzystanie z takiej pomocy w niektórych dziedzinach jest po prostu konieczne, bo nie wszystkie działania należą do zadań szkoły. Czasem konieczna jest wreszcie tego rodzaju interwencja, do jakiej pracownicy szkoły po prostu nie mają prawa i to przepisy prawne decydują o tym, że szkoła powinna w danej sytuacji zwrócić się do sądu lub policji.

Przepisy prawne decydują o tym, w jakich sprawach dyrekcja szkoły powinna zwrócić się do sądu lub policji.

Z zaplecza zewnętrznego jednak korzystają w istocie określone grupy osób – nauczyciele, rodzice i uczniowie – stąd też trudno szczegółowo określić, które instytucje w konkretnych sytuacjach będą pomocne. Może być bowiem tak, że ta sama instytucja będzie pełnił rolę zaplecza dla wszystkich uczestników życia szkoły albo też w rzeczywistości nie spełniać jej w ogóle lub spełnić tylko pozornie.

Problemem może też być właściwe odróżnienie przez nauczycieli i dyrekcję tego, co w obszarze rozwiązywania problemów agresji i przemocy można jeszcze zrobić na terenie szkoły, od tego, do czego szkoła zupełnie się nie nadaje ze względu na swoją specyfikę. W skrócie można powiedzieć, że szkoła jako placówka edukacyjna i wychowawcza jest odpowiednim miejscem do prowadzenia edukacji na temat zjawisk agresji i przemocy – zarówno dla dzieci, rodziców, jak i własnych pracowników. Powinna też tworzyć zdrowe środowisko wychowawcze przez dbałość o właściwe normy i zasady współżycia uczniów i nauczycieli na terenie szkoły, nie nadaje się natomiast na miejsce do terapii – chyba że pedagogicznej.

5.1. Znaczenie zaplecza w działaniach systemowych

Współpraca z zewnętrznym środowiskiem szkoły nabiera znaczenia w sytuacjach, w których jej własne zasoby nie wystarczają do rozwiązania jakiegoś problemu. Podejście systemowe zakłada bowiem, że żyjemy w sieci systemów, które w zdrowym społecznym organizmie są zobowiązane do wzajemnej współpracy i pomocy. Ponadto:

1. Działanie systemowe zakłada poradzenie sobie z bezradnością i bezsilnością w rozwiązywaniu trudnych i złożonych problemów.

2. Działanie systemowe zakłada, że we własnym zakresie zrobimy wszystko co w naszej mocy, ale jeżeli problem przekracza nasze możliwości – sięgniemy do zaplecza.

W przypadku zajmowania się rozwiązywaniem problemów agresji i przemocy doświadczenie bezradności i bezsilności jest bardzo prawdopodobne, zwłaszcza gdy mamy do czynienia z przemocą w szkole czy w domu. Jednocześnie tego rodzaju doświadczenia zmniejszają nasze zdolności poradzenia sobie z tymi problemami. Zapewnienie sobie zaplecza jest więc niezbędnym elementem szkolnego systemu przeciwdziałania agresji i przemocy.

Jak już wspomnieliśmy we wprowadzeniu, z formalnego punktu widzenia istnieje zaplecze merytoryczne dla problemu agresji i przemocy w szkole i biorąc to pod uwagę, nie musimy zaczynać tworzenia systemu od budowania czy nawet szczegółowego jego rozpoznania. Nie można jednak poprzestać tylko na stwierdzeniu, że zaplecze istnieje, ale trzeba też sprawdzić jego rzeczywistą przydatność i ewentualnie domagać się bardziej skutecznego wsparcia dla rozwiązywania tak ważnych problemów społecznych, jakimi są agresja i przemoc. W tej publikacji dokonamy jedynie podstawowego przeglądu instytucji i organizacji, jednak skuteczny system opiera się na rzeczywistości, więc każda szkoła musi poznać stan faktyczny w swoim środowisku i ewentualnie podejmować kroki w celu zmiany sytuacji.

Instytucje i osoby, które w sprawach agresji i przemocy mogą pomóc szkole, to m.in.: władze lokalne, szczególnie oświatowe, poradnia psychologiczno-pedagogiczna, punkt lub ośrodek interwencji kryzysowej, świetlica socjoterapeutyczna, sąd, policja i straż miejska, pełnomocnik urzędu miasta lub gminy ds. profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych, kuratorzy sądowi, pracownicy pomocy społecznej oraz różne organizacje pozarządowe zajmujące się problemami społecznymi. Te instytucje istnieją w bliższej lub dalszej odległości, chociaż czasem trzeba trochę wysiłku, aby je zlokalizować.

Kiedy już dysponujemy adresami tych instytucji, organizacji czy osób, pozostaje kilka problemów do rozwiązania:

1. **Kontakty osobiste i dobre relacje bardzo usprawniają działania.** Warto poznać osoby, z którymi potem będziemy często rozmawiać przez telefon w sprawie naszych uczniów. Nawiązywaniu takich kontaktów, a jednocześnie dopracowywaniu się podobnego rozumienia problemu agresji i przemocy służą m.in. wspólne warsztaty dla przedstawicieli różnych instytucji działających na tym samym terenie, np. przedstawicieli szkoły, opieki społecznej, policji, sądu.

2. **Dokładna orientacja w rzeczywistych możliwościach instytucji, do której zwracamy się o pomoc, zapobiega frustracji.** Warto zorientować się, czym ta instytucja faktycznie się zajmuje i na co możemy liczyć z jej strony. Może się okazać na przykład, że wbrew naszym oczekiwaniom działanie, którego potrzebujemy, nie leży w możliwościach danej instytucji ze względu na jej zadania lub też sposób pracy zatrudnionych w niej osób. Szkoła ma niewielką szansę, by z dnia na dzień zmienić działanie nieskutecznie pracujących

instytucji, ale w dłuższym czasie pewne problemy w lokalnej społeczności można nagłaśniać, tworząc przy okazji różnego rodzaju lobby czy koalicje.

3. W sytuacjach kryzysowych nie dajmy się zwieść pokusie rezygnacji z zaplecza, gdy nasze wcześniejsze doświadczenia są negatywne („nie ma sensu do nich się zwracać, bo i tak niczego nie zrobią”). Jeżeli problem – przynajmniej w sensie formalnym czy prawnym – dotyczy danej instytucji, to pomimo oporów należy go tam przekazać. Wyręczając instytucję od zajmowania się tym, do czego została powołana, robimy jej przysługę, a sobie stwarzamy na dłuższą metę coraz więcej problemów.

Sięgajmy do zaplecza tylko wtedy, kiedy sami nie dajemy sobie rady, w sprawach, które przekraczają nasze możliwości. W przypadku szkolnego systemu przeciwdziałania przemocy dotyczy to trzech grup osób, dla których powinniśmy poszukiwać zaplecza i pomocy, opracowując i wdrażając ten system – nauczycieli, rodziców i uczniów. W naszym przekonaniu najważniejsze jest dobre zaplecze dla nauczycieli, ponieważ to ta grupa inicjuje i pozostaje w centrum wszystkich działań, więc wsparcie dla niej jest podstawą skuteczności całego systemu.

Rozznanie naszych możliwości – tego, co możemy zrobić sami, a z czym musimy się zwrócić o pomoc – jest istotnym warunkiem skutecznego sięgania do zaplecza; chodzi o to, aby szkoła robiła we własnym zakresie to, co jest możliwe, a korzystała z pomocy w kwestiach, których rzeczywiście nie jest w stanie sama rozwiązać.

5.2. Zaplecze dla nauczycieli

Ponieważ lokalne środowiska mogą mieć swoje specyficzne organizacje, możliwości czy osoby znaczące (np. ksiądz, który jest lokalnym autorytetem), nie sposób wymienić wszystkich osób i instytucji stanowiących zaplecze dla szkoły w przeciwdziałaniu przemocy.

Od kilku instytucji znajdujących się poza szkołą, chociaż należących do systemu oświaty, można oczekiwać szerszej pomocy psychologicznej dla nauczycieli (również dla rodziców czy uczniów).

Są to przede wszystkim:

- **Poradnie psychologiczno-pedagogiczne**, gdzie nauczyciele mogą uzyskać konsultację w określonej sprawie, ponieważ do zadań poradni należy między innymi: „wspomaganie edukacyjnej i wychowawczej funkcji szkoły” oraz „prowadzenie edukacji prozdrowotnej wśród uczniów, rodziców i nauczycieli”⁶.

Istnieją także – na ogół w większych miastach – **specjalistyczne poradnie psychologiczno-pedagogiczne**, prowadzące działalność ukierunkowaną na specyficzny, jednorodny charakter problemów, z uwzględnieniem potrzeb środowiska. Zajmują się

⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 11 grudnia 2002 roku w sprawie szczegółowych zasad działania poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych.

one na przykład profilaktyką uzależnień, terapią, pomocą rodzicom czy dzieciom o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

W poradniach nauczyciele mogą skorzystać z indywidualnych konsultacji lub – nieco rzadziej – z zajęć warsztatowych czy grup wsparcia merytorycznego lub emocjonalnego. Warto poszukać w poradni psychologa kompetentnego w sprawach agresji i przemocy, który mógłby być doradcą w czasie wdrażania systemu – to ważne, choć rzadko stosowane przez szkoły rozwiązanie.

- Wojewódzkie i regionalne **ośrodki metodyczne**, których zadaniem jest m.in. pomoc w doskonaleniu warsztatu pracy nauczycieli, szczególnie przez prowadzenie doradztwa metodycznego, również w dziedzinie wychowania, doskonalenia zawodowego i wspierania ich rozwoju.
- **Placówki doskonalenia nauczycieli**, które mogą mieć zasięg centralny lub regionalny.⁷ Mogą one być placówkami **publicznymi (państwowymi)**, tworzonymi i prowadzonymi przez ministra (centralne placówki doskonalenia nauczycieli), samorząd województwa (wojewódzkie placówki doskonalenia nauczycieli) lub inne jednostki samorządu terytorialnego, albo mogą być placówkami **niepublicznymi**, prowadzonymi przez organizacje społeczne, wyznaniowe oraz osoby fizyczne (placówki prywatne).

Wymienione wyżej instytucje świadczą nauczycielom głównie pomoc merytoryczną. Istnieją jednak inne aspekty problemów agresji i przemocy dzieci i młodzieży – prawne, medyczne czy socjalne. Niektóre z tych instytucji odpowiedzialne są za ich rozwiązywanie i mogą pomóc lub udzielić nauczycielom informacji. Są to między innymi:

- policja;
- straż miejska;
- sąd i prokuratura;
- pomoc społeczna;
- służba zdrowia;
- organizacje pozarządowe – stowarzyszenia i fundacje (mogą na przykład organizować lub prowadzić szkolenia na tematy specjalne, istotne dla niektórych nauczycieli, pedagogów i psychologów szkolnych (np. na temat nadużyć seksualnych wobec dzieci czy innych form przemocy rodzinnej)).

Chcemy na koniec zwrócić uwagę na jeszcze jedną zasadniczą sprawę. Jako **profesjonalne zaplecze wychowawcze dla szkoły** nie mogą być przez nauczycieli traktowani rodzice, zwłaszcza w rozwiązywaniu tych najtrudniejszych problemów. Są oni jednym

⁷ Powoływanie tych placówek oraz ich zadania i szczegółowe zasady ich pracy określa Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 23 kwietnia 2003 r. w sprawie warunków i trybu tworzenia, przekształcania i likwidowania oraz organizacji i sposobu działania placówek doskonalenia nauczycieli, w tym zakresu ich działalności obowiązkowej oraz zadań doradców metodycznych, warunków i trybu powierzania nauczycielom zadań doradcy metodycznego (Dz.U z 2003 r. Nr 84 poz. 779).

z elementów szkolnego systemu, który uczestniczy w pewnym zakresie w szkolnym życiu, ale również sami potrzebują pomocy, napotykając na trudności w sprawowaniu opieki i wychowywaniu swoich dzieci. Chcąc nie chcąc, to szkoła jest dla rodziców pierwszym i niejako naturalnym miejscem, w którym pomoc tę mogą otrzymać, choćby przez uzyskanie informacji, do jakiej instytucji mogą się zwrócić.

5.3. Zaplecze dla rodziców

Poza terenem szkoły należałoby poszukać dla rodziców instytucji zajmujących się specyficznymi problemami uczniów (lub problemami wewnątrz rodziny), których skutki decydują o funkcjonowaniu dziecka w szkole. Chodzi głównie o problemy agresji i przemocy w rodzinie, na rozwiązanie których szkoła ma niewielki wpływ (agresja) albo nie ma go zupełnie (przemoc). Dzieci wychowywane w rodzinie, w której mają do czynienia z częstą agresją lub przemocą, stają się w szkole agresorami lub ofiarami.

Instytucje, placówki i osoby, które mogłyby pomóc rodzinom w tym zakresie to między innymi:

- specjalistyczne poradnie psychologiczno-pedagogiczne;
- poradnie specjalistyczne zajmujące się przemocą domową;
- punkty interwencji kryzysowej;
- powiatowe centra pomocy rodzinie;
- punkty konsultacyjne ds. rozwiązywania problemów uzależnień i przemocy w rodzinie;
- pełnomocnicy władz lokalnych lub komisje ds. profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych;
- poradnie odwykowe, kluby AA.

Wymienione placówki mogą pomóc rodzicom w różny sposób i w różnym zakresie: od udzielenia informacji, poprzez interwencję lub konkretną pomoc socjalną, aż do pomocy terapeutycznej (grupy samopomocowe dla ofiar przemocy domowej lub osób współuzależnionych, terapia rodzinna itp.)

Szczególną instytucją pomagającą rodzinie jest **sąd rodzinny**, do którego zwrócenie się – w opinii społecznej – uważane jest raczej za karę dla rodziców niż rodzaj pomocy rodzinie. Musimy jednak zdawać sobie sprawę, że w sytuacjach przemocy domowej (gdy dzieci zawsze są ofiarami, nawet gdy nie są bezpośrednio atakowane), konieczne jest natychmiastowe przerwanie procesu przemocy przez izolację ofiar od sprawcy, co może dokonać się tylko na podstawie decyzji sądu. Sprawa wygląda podobnie w przypadku uzależnień od środków psychoaktywnych (np. alkoholizmu), którym często towarzyszy agresja i przemoc, a rodzice tracą kontrolę nad swoim życiem i nie są w stanie podjąć właściwych działań, aby odzyskać zdolność opieki i wychowywania swoich dzieci. Również w takich przypadkach konieczny jest wyrok lub postanowienie sądu, które zobowiązuje rodziców do przyjęcia pomocy i poddania się pewnej procedurze

naprawczej. Sąd stanowi ostatnie zaplecze dla rodziny i ostatnią jej szansę na ocalenie zdolności opiekuńczych, wychowawczych i rodzicielskich.

5.4. Zaplecze dla uczniów

Naturalnym i pierwszym zapleczem dla dzieci i młodzieży w razie trudności i problemów są ważne dla nich osoby dorosłe, czyli przede wszystkim rodzice i wychowawcy w szkole. Kiedy piszemy w tym rozdziale o zapleczu dla uczniów, to nasze sformułowanie jest nieco umowne – w rzeczywistości chodzi o zaplecze dla szkoły jako instytucji wychowawczej w sytuacjach, gdy jej możliwości działania się wyczerpały.

Pierwszym zapleczem, do którego może odwołać się szkoła, szukając pomocy dla ucznia, jest **poradnia psychologiczno-pedagogiczna**. Uczniowie mogą w niej w razie konieczności skorzystać z bardziej specjalistycznych badań czy konsultacji. W poradni mogą mieć swoje miejsce np. wymienione już wyżej **grupy treningowe dla uczniów agresywnych, grupy wsparcia dla ofiar przemocy rówieśniczej lub grupy socjoterapeutyczne**.

Istnieje również wiele innych ośrodków czy instytucji, w których mogą być prowadzone podobne do wymienionych zajęcia dla dzieci i młodzieży. Można wskazać chociażby:

- Dzielne ośrodki socjoterapii

Zgodnie z Ustawą o pomocy społecznej są one specjalistycznymi placówkami opiekuńczo-wychowawczymi wsparcia dziennego dla dzieci i młodzieży. Z jednej strony odgrywają rolę profilaktyczną, poprzez stwarzanie możliwości interesującego spędzania czasu wolnego, rozwijanie zainteresowań i pomoc w nauce, z drugiej strony terapeutyczną, zapewniając pomoc pedagoga, psychologa i realizując programy korekcyjne.

- Kluby i świetlice środowiskowe, środowiskowo-wychowawcze, profilaktyczne lub socjoterapeutyczne
- Różnego rodzaju kluby lub grupy prowadzone przez organizacje pozarządowe
- Kluby sportowe.

Wymienione instytucje mogą być istotnym wsparciem wychowawczym dla szkoły w odniesieniu do uczniów z szeroko rozumianymi zaburzeniami zachowania, w tym również z zachowaniami agresywnymi. Uczniowie ci najczęściej wychowują się w rodzinach mniej lub bardziej dysfunkcyjnych, więc warto umożliwić im przebywanie w takich miejscach, które spełniają swoistą funkcję psychokorekcyjną; czy to przez prowadzenie grupowych zajęć socjoterapeutycznych, czy tylko przez prawidłowe i sensowne zorganizowanie czasu wolnego.

To samo dotyczy klubów sportowych, w których np. agresywni uczniowie mogą wykorzystać swoją siłę i energię w sportowej rywalizacji i odnosić w niej sukcesy, ucząc się jednocześnie podporządkowania przepisom i zasadom. Samo jednak uczęszczanie do takich placówek nie spełni funkcji socjoterapeutycznej – gra w ping-ponga czy kopanie piłki na boisku nie są oczywiście najgorszą formą spędzania wolnego czasu, ale niczym poza

tym. Posyłając dzieci do takich placówek, nie liczymy na przypadek, lecz zasięgniemy rzetelnej informacji na temat ich programu i poziomu.

- Kuratorskie ośrodki pracy z młodzieżą

Do ośrodków tych kieruje się nieletnich na podstawie orzeczeń sądowych. Mogą z nich korzystać także nieletni mający rodziców, wobec których orzeczono ograniczenie władzy rodzicielskiej i jeżeli pozostają oni bez należytego nadzoru i opieki w czasie wolnym od zajęć szkolnych lub podczas pracy rodziców, a także, gdy ze względu na cechy osobowości i sytuację życiową, wymagają kontroli i pomocy. Działalność kuratorskich ośrodków pracy z młodzieżą obejmuje takie funkcje, jak: wychowanie, opieka i psychoterapia.

Specyficznym zapleczem dla szkolnego systemu są miejsca, do których szkoła oddaje swoich uczniów na dłużej lub na stałe. Z tego powodu korzystanie z takiego zaplecza jest ostatecznością, ale też nie należy z tym zwlekać w takich przypadkach, gdy pozostawienie ucznia czy uczniów bardzo agresywnych mogłoby poważnie zaburzyć funkcjonowanie szkoły.

W strukturach resortu edukacji narodowej funkcjonują dwie kategorie placówek, których zadaniem jest pomoc dzieciom i młodzieży zagrożonym demoralizacją lub niedostosowaniem społecznym, a także uznanym przez sądy rodzinne za zdemoralizowanych lub niedostosowanych społecznie. Są to Młodzieżowe Ośrodki Socjoterapii (MOS) oraz Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze (MOW).

- Młodzieżowe Ośrodki Socjoterapii przeznaczone są dla uczniów przejawiających zaburzenia emocjonalne, czyli takich, którzy nie potrafią funkcjonować w szkołach masowych, mają problemy rodzinne lub środowiskowe i wymagają wsparcia o charakterze socjoterapeutycznym. Do młodzieżowych ośrodków socjoterapii wychowankowie przyjmowani są na podstawie orzeczenia poradni psychologiczno-pedagogicznej i wniosku rodziców lub postanowienia sądu rodzinnego.⁸
- Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze przeznaczone są dla młodzieży charakteryzującej się poważniejszymi zaburzeniami w funkcjonowaniu społecznym. Przyjmowana jest do nich młodzież, wobec której sądy rodzinne wydały w trybie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich postanowienia o konieczności zastosowania środka wychowawczego polegającego na umieszczeniu w placówce resocjalizacyjnej.

⁸ Art. 71b Ustawy o systemie oświaty

Zakończenie

Wszystkim, którzy przebrnęli przez złożoną problematykę tego opracowania i planują wdrożenie systemowych działań w obszarze przeciwdziałania agresji i przemocy, chcemy na zakończenie przekazać kilka refleksji. Niełatwo jest zmienić wieloletnie schematy działania i utrwalone przekonania. Jeśli chcecie osiągnąć sukces, wykorzystujcie szczęśliwe i nieszczęśliwe zbiegi okoliczności. Życie podpowiada, że sytuacje krytyczne skuteczniej motywują do zmiany niż sukcesy – zwłaszcza pozorne. Korzystną sposobność warto wykorzystać do końca – etap zatwierdzenia przez radę pedagogiczną uzgodnień systemu profilaktyki agresji i przemocy jest celem minimalnym, który warto sobie w tym zakresie stawiać.

Początek wdrażania zmiany jest zawsze trudny, ponieważ trzeba jeszcze pracować po staremu, tworząc jednocześnie nowe podejście i nowe rozwiązania. Jednak duże trudności na pierwszym etapie wprowadzania systemu mogą oznaczać, że dokonujecie naprawę poważnych zmian i idziecie we właściwym kierunku – tylko pozorne zmiany z reguły nie budzą wielu oporów.

Istotną przemianę może zwiastować zmniejszenie się hałasu na szkolnym korytarzu oraz większy spokój i opanowanie w zachowaniu dzieci. Wówczas – i tego właśnie Wam życzymy – to nie Wy będziecie obserwować uczniów i interweniować w przypadkach agresji lub przemocy, lecz to oni będą Was zauważać i reagować na Waszą obecność.

Literatura

Dambach K.E., (2003) *Mobbing w szkole. Jak zapobiegać przemocy grupowej*, GWP, Gdańsk.

Grochulska I., (1993) *Reedukacja dzieci agresywnych*. WSiP, Warszawa.

Kołodziejczyk J., (2004) *Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole*, Wyd. NODN Sophia, Kraków.

Kołodziejczyk A., Czemirowska E., Kołodziejczyk T., (2001) *Spójrz inaczej na agresję. Program zajęć wychowawczo-profilaktycznych*, Wyd. ATE, Starachowice.

Olweus D., (1998) *Mobbing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać?* Wyd. Jacek Santorski &CO, Warszawa.

Poraj G., (2002) *Agresja w szkole. Przyczyny, profilaktyka, interwencje*, Oficyna Wydawnicza „Edukator”, Łódź.

Raport roczny programu społecznego „Szkoła bez przemocy” (2008), Warszawa.

Rumpf J., (2003) *Krzyczeć, bić, niszczyć. Agresja u dzieci w wieku do 13 lat*, GWP, Gdańsk.

Sharp S., Smith P. K., (1994) *Tackling bullying in your scholl; a practical handbook for teachers*, Routledge, London.

Rylke H., Milczarek A. Węgrzynowska J., (1998) *Wychowanie przeciw przemocy*, Wyd. Fundacja Bene Vobis, Warszawa.

www.szkolabezprzemocy.pl

„Szkoła bez przemocy”

Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy
Poradnik dla nauczycieli

Organizatorzy Programu:

Program objęty Honorowym Patronatem
Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego

ISBN: 978-83-87009-40-3